

Subject Area
HistoryYear: 2022
Vol: 8 Issue: 102
PP: 2922-2948Arrival
26 June 2022
Published
30 September 2022
Article ID Number
64297Article Serial Number
11Doi Number
<http://dx.doi.org/10.29228/sssj.64297>

How to Cite This Article
Kaştan, Y. & Alpaslan, S. (2022). "Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Şanlıurfa'da Tarım Faaliyetlerinin Tarihi Gelişimi" International Social Sciences Studies Journal, (e-ISSN:2587-1587) Vol:8, Issue:102; pp:2922-2948

Social Sciences Studies Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Şanlıurfa'da Tarım Faaliyetlerinin Tarihi Gelişimi

The Historical Development of the Agricultural Activities in Şanlıurfa During the Republican Period

Yüksel Kaştan¹ Seda Alpaslan²

¹ Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Antalya, Türkiye
² Doktora Öğrencisi., Akdeniz Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Antalya, Türkiye

ÖZET

Bu çalışmada tarım faaliyetlerinin Şanlıurfa'da Cumhuriyet Dönemi tarihi gelişimi ele alınmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında Şanlıurfa'daki tarım faaliyetleri belirlenmiştir. Tarım faaliyetleri içinde ziraat ile hayvancılık göstergelerine yer verilmiştir. Ziraat göstergeleri arasında hububat üretimi, ziraat makineleri, Çiftçiye Topraklandırma Kanunu, biçerdöver, traktör sayıları ve Devlet Su İşlerince sulanan araziye yer verilmiştir. Şanlıurfa'da Atatürk, DP ve Planlı Kalkınma Döneminde tarım faaliyetlerinin tarihi gelişimi incelenmiştir. Şanlıurfa'da sanayileşme öncesinde gerek ziraat ve gerekse hayvancılık çok önemli yer tutmuştur. Çalışmanın sonunda süreç içerisinde Şanlıurfa'da tarım göstergelerinin Türkiye ortalamasına göre gelişimi ile bu göstergelerin Şanlıurfa'da gelişimine etkisine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tarım, Faaliyet, Cumhuriyet, Dönem, Şanlıurfa, Tarih, Gelişme

ABSTRACT

In this study, the historical development of the agricultural activities in Şanlıurfa during the Republican Period was discussed. Agricultural activities in Şanlıurfa were determined in the first years of the Republic. Agriculture and animal husbandry were included in agricultural activities. Agricultural indicators include grain production, agricultural machinery, farming grounding law, combine harvester, number of tractors, and land sucked in the State Hydraulic Works. The historical development of agriculture activities in Atatürk, DP and Planned Development Period in Şanlıurfa has been examined. In Şanlıurfa a, both agriculture and animal husbandry have a very important place before industrialization. At the end of the study, the development of agricultural indicators in Şanlıurfa according to the averages of Turkey and the effects of these indicators in Şanlıurfa were included in the process.

Keywords: Agriculture, Activity, Republic, Period, Şanlıurfa, History, Development

1. GİRİŞ

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Şanlıurfa 36° 40' ve 38° ve 02' kuzey enlemleriyle, 37° 50' ve 40° 12' doğu boylamları arasında kalır. Yüzölçümü 18 584 km² olan il, Türkiye topraklarının % 2,4'ünü kaplar. Büyük bölümü (% 61,7'si) platolarla kaplı olan il topraklarının % 98,3'ü tarıma elverişlidir. Türkiye'de 1927 yılında km²'ye 18 kişi düşerken Şanlıurfa'da 13 kişi düşer. Zaman içinde nüfus yoğunluğu 1950'de ülkede 27, ilde 13, 1980'de ülkede 58, ilde 32, 2000 yılında ülkede 88, ilde 77, 2017 yılında ülkede 104 ilde 102 kişi olur. Buna göre il uzun süre nüfus yoğunluğu bakımından ülkeden düşük kalırken son dönemde ülke değerine yakın nüfus yoğunluğuna sahip olur (Bengisu,1968).

Şanlıurfa'da yeryüzü şekilleri çok karmaşık değildir. İlin alanı genel olarak, ilin kuzey bölümlerini kaplayan Güneydoğu Toroslar'ın orta kesimlerinin güney etekleriyle, güneydeki geniş ovalık alanları arasında kalan geniş bir plato görünümündedir (Ener,1936). İl topraklarının yeryüzü şekillerine göre dağılımında % 61,71'si platolar, % 22'si dağlık alanlar ve % 16,3'ü ovalar kaplar. Dağlar (Karacadağ, Tektek Dağları, Susuz Dağları, Germuş Dağları, Nemrut Dağları ve Arat Dağı) daha çok ilin kuzey kesiminde yer alır (Uyanık,1947). Dağlar arasında geniş düzlükler olan platolar, güneyde ise çok önemli ovalar yer alır (Oakes,1958).

Şanlıurfa akarsularca zengin bir il değildir. Fırat dışındaki akarsular sürekli akışlı değildir. Yağışların az olması, buharlaşmanın fazlalığı ve kalkerli yapı nedeniyle yüzeyde akarsular oluşamaz. Kaynaklarla beslenen akarsular ancak çıktıkları alanları sulayabilecek boyuttadır. İl alanında iki tür havza yer almaktadır: Suların Fırat'a kadar ulaştırabilen açık havzalar ve ulaştırılmayan kapalı havzalar. Fırat Irmağı, Karakoyun Deresi, Cavsak Suyu, Belih Suyu, Habur Suyu, Zengeçur Çayı gibi akarsular ile Halilürrahman Gölü, Aynizeliha Gölü, Büyük Göl ve Küçük Göl yer alır (İnandık,1965). Cülap Vadisi boyunca söğüt ve kavak ağaçları, çeltik tarlaları vardı (Araçoğlu,1961).

İl toprakları genellikle bitkisel üretime elverişlidir. Kuzey Mezopotamya'nın bir parçasını oluşturan Şanlıurfa toprakları genellikle geniş düzlükler şeklinde uzanır. İlin güneyinde yer alan ve Kuzey Mezopotamya'nın bir

uzantısı olan Harran (2 750 km²), Suruç (700 km²) ve Viranşehir (1 200 km²) ovaları, toprak kalınlığı ve toprakların fiziksel özellikleri açısından ilin tarımsal faaliyetlerinde en verimli ovalarıdır. Harran Ovası'nda ortalama yükselti 375 metredir. Harran Ovası'nın batısında yer alan Suruç Ovası'yla ilin doğusundaki Viranşehir ovası. Harran'dan birer basamak daha yüksek kesimlerdir. Her iki ova da alüvyonludur. Suruç Ovası, eski Mezopotamya ormanlarından kalan bir humus tabakasıyla örtülüdür. Ancak kuraklık nedeniyle bu geniş ve verimli ovalardan yeterli ürün alınmaz. Kimi kuraklık yıllarında ise üretim büyük ölçüde düşer, akarsular ve kuyular kurur (Urfa İl Yıllığı,1967).

İlin kuzeyinde ise Bozova, Hilvan ve Siverek ovaları uzanır. Ova toprakları, yağışlı bölgelerdeki kadar olmamakla birlikte, yıkanmış topraklardır. Toprak kalınlığı ovanın kuzey kesiminde birkaç metre iken, güneye doğru artarak 30 m'yi bulur. Bu özellikler, topraklara son derece verimli ve tarıma elverişli bir yapı kazandırmıştır. İldeki en önemli vadi Fırat Vadisi'dir. Genellikle çok düz olan ovada topraklar kırmızı renktedir. Çok verimli olan ovada akarsu yoktur, yağışlar azdır. İl toprakları verimli, tebeşirli, kırmızı killi oluşumludur. Organik maddece zengindir. İçerdikleri demir- oksit nedeniyle kırmızı bir renk almışlardır. Çok az kalsiyum karbonat içerdiklerinden yıkanmış topraklar sayılırlar. Bu toprakların oluşum alanında yıllık ortalama yağış 250-350 mm arasında değişmektedir. Yıllık sıcaklık ortalaması da 7,8°C ile 13°C arasındadır. Doğal bitki örtüsü, sütlegen, kenter, yabancı yulaf ve çayır otlarından oluşur (Bengisu,1968).

İlin kuzey ovaları da bitkisel üretime hayli elverişli olmakla birlikte, Siverek-Hilvan ve Ceylanpınar düzlüklerinde taşlılık sorunu vardır (Ferhatoğlu, 1982). Kullanım açısından il topraklarının % 98'3'ü tarıma elverişlidir. Bu değer % 94 olan Türkiye ortalamasının üzerindedir. Tarıma elverişli alanlarda sürülebilir nitelikteki topraklar, 1 173 700 hektardır ve il topraklarının yaklaşık % 63,2'sini oluşturur (Türkiye ortalaması % 34). Sürülebilir alanların 451 600 hektarı, bitkisel üretime sınırlama getirmeyen, sorunsuz I. sınıf topraklardır ve il alanının % 24,3'ünü oluşturur (Türkiye Ortalaması % 6,4). Sürülebilir toprakların kalan 722 100 hektarlık bölümünü oluşturan II.-IV. sınıf topraklarda % 31 oranında taşlılık, % 43 oranında su erozyonu sorunu vardır. Şanlıurfa'da tarla bitkileri üretimi ve bağcılık-bahçecilik yapılan alan, 1980 verilerine göre 1 117 000 hektardır. Yani, sürülebilir toprakların doğal sınırlarına oldukça yaklaşılmıştır. Çayır-mera ve orman-fundalık olarak kullanılmaya elverişli olan topraklar 653 600 hektar olup il alanının % 35,1'ini kaplar (ülke ortalaması % 60). İlde fiilen 698 900 hektar alan çayır-mera, 11 400 hektar alan da fundalıktır. Bu topraklarda % 86 oranında taşlılık, % 98,5 oranında da su erozyonu sorunları vardır (TUİK,2013).

İklim bitkisel üretime önemli sınırlamalar getirir. Şanlıurfa İli kurak bölgede kalmakta, yıllık yağış miktarı çok düşük olduğu gibi, yılın 6 ayında da mutlak bir kuraklık yaşanmaktadır. Mayıs'ta başlayan kuraklık kasıma değin sürmektedir. Yaz kuraklığının uzun ve şiddetli geçmesi verimi önemli ölçüde düşürmektedir. İlde karasal iklim hâkimdir. Deniz etkisinden uzak olan ilde, gece ile gündüz, yaz ile kış sıcaklık ortalamaları arasında büyük farklılıklar görülür. İlde bağıl nem oranı düşük, karlı ve donlu gün sayısı düşüktür. İlde yazlar kurak ve sıcak soğuk geçer. Yıllık yağış miktarı oldukça düşüktür. Şanlıurfa, ülkenin en sıcak illerinden biridir. Merkez İlçe'de yıllık sıcaklık ortalaması 18,1°C 'dir. Şanlıurfa'da yıllık yağış miktarı oldukça düşüktür. Yağışlar daha çok kış ve ilkbahar aylarında düşer. Örneğin Merkez İlçe'de yıllık yağışın % 55,7'si kış aylarında, % 29,2'si ilkbahar aylarında düşmektedir. Sonbahar yağışlarının yıllık yağışlar içindeki payı % 14,3 iken yıllık yağışın yalnızca % 0,8'i yaz aylarında gerçekleşmektedir. İlde yaz aylarında büyük kuraklıklar olur (TUİK,2013).

Şanlıurfa İli doğal bitki örtüsü bakımından çok yoksuldu. Yaz sıcaklarının uzun sürmesi ve kuraklık nedeniyle hiçbir bitki sürekli değildir. İlde doğal bitki örtüsünü bozkır bitkileri oluşturur. İlin kuzey kesimleri dağlık ve yükseltisi olduğundan bitki örtüsü öteki kesimlere göre daha zengindir (Öztan,1974). Karacadağ ile kuzey ve kuzeybatısındaki dağlarda yer yer meşe, iğde, palamut koruluklarına rastlanmaktadır (İnandık,1965).

Gelincik, papatya, lale, menekşe gibi çiçekler, kuzukulağı, hardal, tukiz, bendik, semizotu, ebegümece bu yörede yetişen öbür bitkilerdir. Tektek Dağları'nda menengiç denen yabancı fıstık ormanları vardır. İlin güneyinde, kuzeye göre daha sıcak iklim bitkileri yetişmektedir. Bu bitkiler uzun zaman yeşil kalmaz, yalnızca yağışlı aylarda canlanır. Bu kesimde cılız otlar, yabancı buğday, çiğdem, kekik, devedikeni, meyankökünden başka bitki örtüsüne rastlanmaz.

Şanlıurfa'da ekonomi büyük ölçüde tarıma dayanır. Tarım kesiminin il ekonomisindeki ağırlıklı yerine karşın Şanlıurfa'da büyük ölçüde doğal koşullara bağlı geri bir tarımsal yapı vardır. İlde, Fırat gibi zengin bir su kaynağı olmasına karşın, kurak iklim koşulları ve sulama tesislerinin yetersizliği, verimin ve üretim miktarlarının düşük düzeyde kalmasına yol açmakta, ürün türlerinde çeşitlenmeyi sınırlamaktadır. Doğal yapıdan kaynaklanan elverişsiz koşulların yanı sıra, üretim tekniklerinin geriliği, pazarla ilişkilerin görece zayıf olması ilde tarımsal potansiyelin tam anlamıyla değerlendirilmesini önler.

Bitkisel üretimin en önemli kolu olan tarla tarımında, sürekli olarak tahıl üretimi egemendir. Tahıl üretiminde hemen hemen tümüyle nadaslı kuru tarım uygulanır. İlde nadas oram % 40'a yakındır. Önemli miktarlara ulaşan tahıl üretimi, asıl ekim alanlarının genişliğinden kaynaklanmaktadır. Verim oldukça düşüktür. Bitkisel üretimde meyvecilik ve sebzeçilik de önem taşır. Meyveciliğin en önemli kolu bağcılıktır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin en önemli bağ alanları Şanlıurfa'dadır.

Doğal yapının tarım üzerindeki bu kutlayıcı etkilerinin yanında, ildeki büyük toprak sahipliği ve aşiretlere dayanan üretim ilişkileri de tarımsal gelişmeyi olumsuz yönde etkiler. Osmanlı Dönemi'nde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki aşiretlerin özerk bir statüsü vardır. Aşiret reisleri, kendi bölgelerindeki toprakları, yurtluk ve ocaklık biçiminde ellerinde tutar. Büyük mülk sahibi aşiret reislerinin topraklarında ortakçı olarak çalışan köylüler hem soyca hem de ekonomik bakımdan bu toprak sahiplerine sıkı sıkıya bağımlıdır. Cumhuriyet Dönemi'nde bu yapıda kimi değişimler olur. Ama büyük toprak mülkiyeti ve aşiret ilişkilerinin egemenliği uzun süre devam eder (Urfa İl Yıllığı,1973).

2. OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEMİ'NDE URFA'DA TARIM FAALİYETLERİ

Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında nüfusun büyük kısmı tarımla geçimini sağlamaya çalışmaktadır. Bu tarihte ülke nüfusunun yaklaşık % 82'si tarım kesimindedir. 1910'larda Anadolu köylüsü adeta kendi içinde, bağlı olduğu devlete yabancı düşmüş küçük birlikler hâlinde yaşamaktadır. Tarımda uygulanan teknolojinin çok geri olmasıyla birlikte özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde topraklar verimsiz ve yapılan tarım da geridir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde ulaşım imkânları diğer bölgelere göre daha elverişsiz olduğundan pazar için üretim ortamından uzakta, içe dönük bir üretim tipi oluşturmuşlardır. Bu kapalı ekonomi şekli, verimin artmasını sağlayan girişimleri de engeller. Sadece ulaşım, toprak zenginliğindeki farklılık veya teknolojik yetersizliklerden kaynaklanmaz, bu bölgelerdeki tarımsal faaliyetlerdeki geri kalmışlığı büyük toprak sahiplerinin olması ve halkın çoğunun bu topraklarda ırgat olarak çalışmaları verimin az olmasının nedenleri arasında yer alır.

Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında bugünkü Türkiye sınırları içinde tarım arazisinin 5.4 milyon hektar dolaylarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu arazinin yaklaşık % 80'ini kapsayan bölümde tahıl, % 7'sinde sebze, % 7'sinde bitkiler, % 4'ünde meyvecilik üretimi yapılmaktadır. Urfa ili de devletin tarım özelliklerine daha da fazla olan illerdedir (Yurt Ansiklopedisi,1981:7358).

Osmanlı Devleti'nin son döneminde Urfa Sancağı'nda halkın en önemli iki uğraş alanından birini tarım diğerini hayvancılık oluşturur. 1867 yılı Halep Vilayet Salnamesi (bu tarihte Urfa Halep Vilayeti'nin sancağıdır), Urfa'da en çok buğday, arpa, mercimek, nohut, mısır, akdarı, kızıldarı, küşne, susam, kendir, bakla ile üzüm başta olmak üzere çeşitli meyve ve sebzelerin yetiştirildiği yer alır. Salnamede Suruç'ta tahıl, Rumkale'de tahılların yanı sıra pamuk ve zeytin en önemli tarım türüdür (1867 Halep Vilayet Salnamesi). Tablo 1'de yer aldığı gibi 1870 yılı Halep Vilayet Salnamesi'ne göre Urfa'da toplam 3 735 723 dekar arazinin 2 670 315 dekarı tarla niteliğindedir. Daha sonra en fazla bağlık arazi, sonra boş arazi ve ekili arazi gelir. Sancakta ormanlık alan, zeytinlik ve dutluk alanda da olsa yer alır. Merkez kazada 3 038 111 dekarlık arazinin 2 555 691 dekarı tarla, 339 566 dekarı boş ve ancak 116 120 dekarı ekilmektedir. Birecik'te 226 428 dekar arazinin 99 43 dekarı ekilmekte, 90 590 dekarı tarla ve burada boş arazi yoktur. Rumkale'de 445 984 dekarlık arazinin 350 000 dekarı bağlıktır. Suruç'ta 25 200 dekarlık arazinin 20 000 dekarı tarla ve 5 000 dekarı ekilmektedir. Bu verilere göre sancak arazisinin büyük kısmı tarla niteliğinde ve çok az bir kısmı ekilir durumdadır (1870 Halep Vilayet Salnamesi).

Tablo 1: 1870 Yılı Halep Vilayet Salnamesi'nde Urfa Sancağı'nın Çeşitli Nitelikteki Topraklarının Dağılımı (Dekar) (1867 Halep Vilayet Salnamesi).

Toprak Türü	Urfa Merkez Kazası	Birecik	Rumkale	Suruç	Toplam
Tarla	2 555 691	90 590	4 034	20 000	2 670 315
Ekili Arazi	116 120	99 550	72 430	5 000	293 100
Orman	42	26 100	8 190		34 332
Bostan	1 140	1 860	3 606		6 606
Bağ	13 201	5 468	350 000		368 669
Zeytinlik	12 351	2 820	2 714		17 885
Boş Arazi	339 566		5 010	200	344 776
Dutluk		40			40
Toplam	3 038 111	226 428	445 984	25 200	3 735 723

Tablo 2'de 1870 yılında Urfa Merkez Kasasında yetiştirilen tarım ürünleri yer almaktadır. Urfa Merkez Kazasında 348 720 kile (bir yağ tenekesi büyüklüğünde tahıl ölçü birimi) buğday, 200 982 kile arpa, 7000 kile mercimek, 270 740 kıyye üzüm, 50 000 kıyye (yaklaşık 1300 kg'lık eski ağırlık ölçü birimi) pamuk elde edilmektedir. Buna göre merkez kazada tahıllardan en fazla buğday, sonra arpa, burçak ve darı, baklagillerden mercimek, nohut ve bakla,

sanayi bitkilerinden susam, pamuk ve tütün, meyvelerden üzüm, nar, incir, ceviz, buna ilaveten çörekotu ve kırmızı biber de önemli tarım ürünleri arasında yer alır (1867 Halep Vilayet Salnamesi).

Tablo 2: 1870 Halep Vilayet Salnamesi'nde İse Urfa Merkez Kazası'nda Yetiştirilen Tarım Ürünleri

Ürün	Miktar/Kile	Ürün	Miktar/Kile	Ürün	Miktar/Kıyye	Ürün	Miktar/Kıyye
Buğday	348 720	Susam	596	Pamuk Kozası	50 000	Kırmızı Biber	1 050
Arpa	200 982	Bakla	406	Üzüm	270 740	İncir	1 000
Burçak	6 132	Nohut	717	Tütün	4 250	Ceviz	7800
Darı	4 464	Mercimek	7 000	Çörekotu	500	Nar	1 900

Tablo 3'te yer aldığı gibi 1890 yılı Urfa Livası içindeki kazalarda tarım ürünlerin ekim alanlarında merkez kazasında en fazla buğday, arpa, mısır ve darı, Birecik'te buğday ve arpa, Rumkale'de buğday, arpa ve darı, Suruç'ta buğday ve arpa ekilen arazi yer alır. Merkez kazada sadece pirinç ekilmezken, Birecik'te yulaf ve nohut, Rumkale'de yulaf, fiğ, bakla ve fasulye, Suruç'ta yulaf, pirinç, bakla, fasulye, nohut, mercimek ekilmez. Sancak'ta buğday, arpa, darı ve mercimek en fazla ekim alanlarını kaplar (1890 Halep Vilayet Salnamesi).

Vital Cuinet, Fransız coğrafyacı ve oryantalist 1880-1892 yılları arasında 12 yıl süreyle Duyun-u Umumiye Meclisi İdaresi'nde Genel Sekreter olarak Osmanlı Devleti'nde görev yapar. Cuinet Anadolu'yu gezer ve edindiği bilgileri "La Turquie" adlı eserde yayımlar. Cuinet, 1890'da Urfa Sancağı'nın toplam tarım ürünleri içinde tahılların büyük yer tuttuğunu belirtir. Ona göre Urfa Livasının 960 000 kileyi bulan toplam buğday üretiminin 570 000 kilesi Urfa Merkez Kazasında elde edilir. Aynı şekilde livanın 700 000 kileye yaklaşan toplam arpa üretiminin 460 000 kilesi de Urfa Merkez Kazasında yapılır. Urfa Livasında hayvancılık önemli bir gelir kaynağı olduğundan, hayvan yemi olarak kullanılan fiğ ve darı gibi ürünlerin ekimine de önem verilir (Cuinet,1891).

Tablo3: 1890 Yılı Urfa Livası'nda Elde Edilen Tarım Ürünlerinin Dağılımı

Ürün Adı	Urfa Merkez Kazası	Birecik	Rumkale	Suruç	Toplam Dönüm
Buğday	570 000	130 000	70 000	190 000	960 000
Arpa	460 000	86 000	45 000	100 000	691 000
Mısır	6 000	2 000	3 000	7 500	18 500
Yulaf	5 000				5 000
Fiğ	32 000	3 000		4 000	39 000
Darı	85 000	3 500	30 000	3 000	121 500
Susam	7 000	1 800	500	1 500	10 800
Pirinç		500	1 500		2 000
Bakla	1 000	500			1 500
Fasulye	1 200	300			1 500
Nohut	15 000		1 600		16 600
Mercimek	18 000	140	2 200		20 340

Tablo 4'te görüldüğü gibi 1890 yılında Urfa Livasında tahıl ürünlerine ilaveten en fazla 1 400 000 okka üzüm, 463 500 okka zeytin, 453 550 okka karpuz, kavun, 275 000 okka meyan kökü, 185 000 okka kenevir, 151 000 okka badem, 125 000 okka nar üretilir. Bunlara ilaveten yerelması, pamuk, tütün, mahmude, meşe palamudu, incir, ceviz, elma, armut ve kayısı, soğan, sarımsak, susam ve kümyan da üretilir. Merkez kazada üzüm, kavun, karpuz, nar, kenevir, elma, armut, kayısı; Birecik'te en fazla üzüm, zeytin, meyan kökü ve kenevir; Rumkale'de üzüm, badem, pamuk, zeytin, nar ve soğan; Suruç'ta ise yerelması, üzüm ve zeytin üretilmektedir.

Tablo 4: 1890 Yılında Urfa Livası'ndan Elde Edilen Tahıl Dışındaki Tarım Ürünlerinin Ekim Alanı (Okka)

Ürün Adı	Urfa Merkez Kazası	Birecik	Rumkale	Suruç	Toplam
Kenevir	55 000	130 000			185 000
Yerelması				50 000	50 000
Pamuk	50 000	3 000	40 000		93 000
Tütün	6 045	4 252	2 475	492	13 264
Meyankökü		275 000			275 000
Mahmude		950			950
Meşe Palamudu			700		700
İncir	2 250	5 000	6 000		13 250
Ceviz	15 000	1 500	9 000		25 500
Badem		1 000	150 000		151 000
Nar	80 000	25 000	20 000		125 000
Kavun Karpuz	300 000	135 000	11 550	7 000	453 550
Elma, armut, kayısı vb.	80 000	2 800	4 000		86 800
Soğan	35 000	25 000	20 000	3 000	83 000
Sarımsak	12 000	1 500	200	200	13 900
Zeytin	7 500	400 000	34 000	22 000	463 500
Üzüm	635 000	450 000	250 000	65 000	1 400 000
Susam		550			550
Kümyan	1 800	5 100			6 900

Cuinet'e göre, Urfa Livasının tahıl dışı tarım ürünleri arasında üzüm 1 400 000 okka (1 283 gr), zeytin 463 500 okka, kavun-karpuz 453 550 okka, meyankökü 275 000 okka, kenevir 185 000 okka, badem 151 000 okka ve pamuk 93 000 okka ilk sıraları alır.

Tablo 5'e yer aldığı gibi 1894 yılında Urfa Livası'nda 2 503 759 TL aşar geliri ve 2 332 942 TL ağnam geliri elde edilir. Buna göre hayvancılıktan elde edilen gelir tarım ürünlerine yakındır. Merkez kazada 1 236 775 TL aşar geliri ve 1 085 028 TL ağnam geliri elde edilirken Birecik'te 395 219 TL aşar geliri ve 141 155 TL, Rumkale'de 463 069 TL aşar geliri ve 210 616 TL, Suruç'ta 408 696 TL aşar geliri ve 703 TL gelir yer alır. Buna göre Birecik'te bitkisel üretim geliri hayvancılığın üç katı, Rumkale'de iki katı, Suruç'ta beş katından fazla gelir sağlar. 1908 yılında ise merkez kazada, Birecik'te aşar geliri ağnamın üç katı, Rumkale ve Harran'da iki katı, Suruç'ta ise eşit şekildedir. Sancak'ta 1908 yılında aşar geliri ağnamın yaklaşık iki katıdır (1894 Halep Vilayet Salnamesi).

Tablo 5: 1894 ve 1908 Yıllarında Urfa'da Gelirler

	1894 Ağnam Geliri	1894 Aşar Geliri	1908 Koyun, Deve Rüşumu	1908 Aşar Bedeli
Kaza	1 085 028	1 236 775	313 000	1 068 000
Birecik	141 155	395 219	155 000	530 000
Rumkale	210 616	463 069	267 000	595 000
Suruç	703	408 696	497 000	490 000
Harran			253 000	285 000
Toplam	2 332 942	2 503 759	1 485 000	2 968 000

1905 Diyarbekir Vilayet Salnamesi, Siverek'in başlıca tarım ürünlerini buğday, arpa, mercimek gibi tahıllar ile darı, fasulye, susam, keten, mazı, meyankökü, soğan, sarımsak ve pirincin oluşturduğunu kaydetmektedir (1905 Halep Vilayet Salnamesi).

Şemsettin Sami Kamüs-ül Alam'da Urfa'da arpa, buğday, mercimek ile her türlü meyve ve sebze yetiştiğini belirtir. Sami, Biret ül-Fırat'ı (Birecik) şöyle anlatır: "Halep Vilayeti'nin Urfa Sancağı'na bağlı bir kazadır. 129 köye sahip kazanın yerleşik nüfusu 20 000 kadar olup halkının çoğu göçebedir. Oldukça bitek ve verimli toprakları olan kazada, iplikten bez dokuması yaygın bir uğraşıdır." Sami Halfeti (Rumkale) hakkında "Halep Vilayeti'nin Urfa Sancağı'na bağlı kazalardan biridir. 180 köyünde 2 000'i Süryani, geri kalanı Müslüman, 27 296 nüfus barındıran kazada 1 rüştiye, bir de sıbyan okulu vardır. Dağlık bir yöre olan Rumkale, kırmızı şarabının yanı sıra, kuru üzüm, fıstık, incir ve zeytiniyle ün yapmıştır." demektedir. Sami Suruç'la ilgili olarak "Halep Vilayeti'nin Urfa Livası'na bağlı bir kasabadır. Bitek topraklarında ileri düzeyde tarım yapılır. Kilim, halı ve seccade gibi yünlü dokumalarının yanı sıra, koyuncululuğu ve iyi cins atları ile de tanınır." der (Şemsiddin Sami,1888-1889).

Ali Cevad ise Halfeti ile ilgili olarak, "Halep Vilayeti'nin Urfa Sancağı'na bağlı 27 696 nüfuslu bir kazadır. Bir nahiyesi ve 180 köyü olan kazada her türlü tahıl ve meyve yetişir," der. Cevad Siverek'i "Diyarbekir Vilayeti'ne bağlı kazanın 1 Bucak, Hoşin, Burhan, Şehir, Cuma, Arap, Karakeçi, Karacadağ adlı 8 nahiyesi ve 1 36 000 nüfusu vardır. Tarım ürünleri tahıl, I baklagiller, meyve ve sebze olan kazada küçük sanayi olarak bez dokuması yapılır." şeklinde tarif eder. Cevad "Halep Vilayeti'nin Urfa Livası'na bağlı ufak bir kasabadır. 1 nahiyesi ve 318 köyünde

20.488 nüfus barındıran kaza verimli topraklara sahiptir. Kazada, halı, kilim, seccade ve kıl çadır gibi yünlü ve kıllı dokumalar yaygın bir geçim kaynağı oluşturur.” diyerek Suruç’tan bahseder (Ali Cevad, 1895).

1913 Tarım Sayımında Urfa Livası’na bağlı Birecik, Harran (Akçakale), Halfeti (Rumkale), Suruç ve Viranşehir kazaları ile Siverek’in kapladığı alan, bugünkü Urfa İli sınırlarıyla büyük ölçüde çakışmaktadır. 1913 Tarım Sayımına göre yöre ekim alanlarının yaklaşık % 95’ine tahıl ekilir. Tahıllardan buğday, arpa, darı; baklagillerden mercimek, nohut; sanayi bitkilerinden susam, kenevir en önemlileri arasında yer alır. Meyvecilik önemli olmamakla birlikte incir, elma, armut, erik, dut, fıstık, üzüm gibi meyveler yetiştirilmektedir. Meyvecilik daha çok Siverek’te yoğunlaşır.

1913 yılı tarım verilerine göre Urfa’da 137 896 ton tahıl ve tahıl içinde 89 374 ton buğday ve 39 691 ton arpa, 5 321 ton darı, 2 534 ton susam, 2 130 ton baklagiller üretimi yer alır. Merkez kazada 41 341 ton tahıl içinde 32 129 ton buğday, 9 031 ton arpa ve 633 ton baklagil; Birecik’te 4 634 ton tahıl içinde 2 509 ton buğday ve 2 000 ton arpa; Harran’da sadece 14 063 ton buğday, Halfeti’de 17 222 ton tahıl içinde 13 847 ton arpa ve 2 860 ton buğday; Siverek’te 23 892 ton tahıl içinde 16 250 ton buğday, 4 000 ton arpa, 2 523 ton susam ve 1 242 ton darı; Suruç’ta 21 994 ton tahıl içinde 14 063 ton buğday, 7 813 ton arpa; Viranşehir’de 14 250 ton tahıl içinde 7 500 ton buğday ve 3 000 ton arpa, 3 750 ton darı üretilir. Buna göre sancak içinde en fazla buğday ve arpa, daha sonra darı üretimi gerçekleşir (Ticaret ve Ziraat Nezareti, Memalik-i Osmaniye’nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiği, 1916; Yurt Ansiklopedisi, 1981:7395).

Tablo 6: 1913 Yılında Urfa’da Ürün Türlerine Göre Üretim (Ton) ve Ekili Alanların ve Üretimin Osmanlı Devleti İçindeki Payı % (TUIK,2017).

	Merkez Kaza	Birecik	Harran	Halfeti	Siverek	Suruç	Viranşehir	Toplam	Ekili Alan %	Üretim Payı %
Tahıllar	41 341	4 634	14 063	17 722	23 892	21 994	14 250	137 896	1,7	1,4
Buğday	32 129	2 509	14 063	2 860	16 250	14 063	7 500	89 374	2,0	1,6
Arpa	9 031	2 000		13 847	4 000	7 813	3 000	39 691	1,2	1,5
Mısır		125		939	800	38		1 902	0,6	0,4
Darı	181			68	1 242	80	3 750	5 321	3,7	2,2
Baklagiller	633	117	8	175	890	21	286	2 130	1,0	0,4
Bakla	37				7			44	0,1	0,1
Nohut	153				103		156	412	1,0	0,7
Fasulye	47							47	0,1	0,1
Pancar		39		26				65	0,1	0,2
Sarımsak	47	8						55	0,5	0,6
Susam	1			10	2 523			2 534	5,1	5,6

Bu verilere göre Osmanlı Devleti’nin son döneminde Urfa Livası’nın temel geçimi tarım ve hayvancılık oluşturur. Tarım içinde ekili alanın çoğunu tahıl ve tahıl içinde de buğday ve arpa oluşturur. Buna göre daha çok sulu tarıma değil kuru tarıma dayalı üretim yapılır. Bunun yanında sancakta pirinç, susam, baklagil, pamuk, sebze, meyve üretimi de gerçekleşir.

3. CUMHURİYET DÖNEMİ’NDE ŞANLIURFA’DA TARIM FAALİYETLERİ

1950’de tarımda makine kullanılmaya başlanması ve karayolları ağındaki gelişmeyle birlikte, ilin tarımsal yapısında görülen başlıca değişiklik, kullanılmayan alanlarla çayır ve meraların ekim alanlarına katılmasıyla, ekim alanlarının hızla genişletilmesi olmuştur. Verimde büyük bir artış sağlanamasa bile, ekim alanlarındaki genişlemeyle üretim artmış, ulaşım ağının genişlemesiyle ürünlerin pazarlanması kolaylaşmış, iklimin elverdiği ölçüde tarımsal üretim çeşitlenmiştir. Pazar olanaklarının gelişmesiyle, baklagiller üretimi, yüksek gelir getiren antepfıstığı üretimi, sulanabilen alanlarda yoğunlaşan pamuk üretimi belli ölçüde artmıştır (İstatistik Genel Müdürlüğü,1951). Birecik Köprüsü’nün yapısıyla bir bölgesel merkez olan Gaziantep’le ulaşım bağlantısı kurulmuş, bu da tarımın gelişmesine yardımcı olmuştur. Öte yandan traktör kullanımının yaygınlaşmasıyla yeni ekim alanlarının açılması, büyük mülk sahiplerinden bir bölümünün kimi zaman hazine topraklarını, kimi zaman da köyün ortak malı olan çayır ve meraları kullanımları altına alarak, toprakların genişletmelerine olanak vermiştir (Urfa İl Yıllığı,1967).

Tarımda gelişmeler olmakla birlikte bu gelişmenin hızı ülke ortalamasının altında kalmıştır. Geleneksel üretim ilişkilerinin geçerliliği sürmüştür. Mülkiyet dağılımındaki büyük eşitsizlik nedeniyle Şanlıurfa 1945’ten beri hazırlanan çeşitli toprak reformu yasa tasarılarında ilk uygulama bölgesi olarak seçilmiştir. Ancak, bu uygulamalar kimi gelişmelere yol açmakla birlikte, sonuç olarak toprak dağılımında önemli bir değişim sağlayamamıştır. İl 1950’lerde yaşanan görece hızlı topraksızlaşma sürecinin de etkisiyle toprak dağılımı en eşitsiz illerden biri durumundadır. Köy Envanter Etüvlerine göre 1960’larda ilde topraksız ailelerin oranı % 55’tir. Bir kişi, aile ya da

sülalenin olan köy sayısı da 123'ü bulur. Şanlıurfa'da en son uygulanan Tarım ve Toprak Reform Yasası 1973'te yürürlüğe girmiştir.

Ceylanpınar Devlet Üretme Çiftliği büyük ve modern, bir kuruluştur. Bu kuruluş Türkiye'nin en büyük deneme çiftliğidir ve dünyanın en büyük deneme çiftliklerinden biridir. Bu çiftliğin kuruluş amaçları arasında, çeşitli tarım ürünleri yetiştirmek, üreticilerin tohumluk, fidan, damızlık gereksinimlerini karşılamak, yöre koşullarına en iyi uyum sağlayabilecek bitki ve hayvan türlerini belirlemek, bunların yaygınlaşmasını sağlamak sayılabilir. Çiftlik, Ceylanpınar İlçesi'nde, Viranşehir'e 56 km uzaklıkta, 170 000 hektarlık bir alanda kurulmuştur. Tarım Bakanlığı'na bağlı Zirai Kombinalar İdaresi'nce "Urfa Grup Amirliği" adıyla 1943'te kurulan çiftlik, daha sonra tüm benzeri kuruluşların Devlet Üretme Çiftlikleri Genel Müdürlüğü'ne bağlanmasıyla, 1950'de Ceylanpınar Devlet Üretme Çiftliği adını almıştır. Pınar, Beyazkule ve Gümüşsuyu adlarında üç işletmeden oluşan kuruluştur, tarla tarımı, bahçe kültürleri ve hayvancılık şubeleri vardır (Tekeli, İlkin, 1982).

Tarla Tarımı Şubesi kuru ve sulu tarım konularında çalışmalar yapar. Her yıl, 950 000 dekarlık kuru tarım alanının yarısı nadasa ayrılır, öbür yarısına ise tahıl ekilir. Tahıl ekimiyle, yöre koşullarına en iyi uyum sağlayan türlerin belirlenmesi amaçlanmakta, elde edilen tohumluklar tüm Türkiye'ye dağıtılmaktadır. Yapılan çalışmalarda, bezostaya-I. benjamo ve wanser buğday türlerinden olumlu sonuç alınmıştır.

Çiftlikte, Toprak-Su ve Devlet Su İşleri'nce (DSİ), değişik zamanlarda, çeşitli sulama kanalları ve pompa istasyonları kurulmuştur. Böylece elde edilen 6 700 hektarlık sulu tarım alanından başka göletlerden yararlanılarak da 2 186 hektar alan sulamaya açılmıştır. Sulamada, Habur Çayı'ndan ve Ceylanpınar Ovası'nın yeraltı kaynaklarından yararlanılmaktadır. Çiftlikte, Akrepli Sulama Projesi'yle 34 kuyu açılıp 1 500 hektar, Telhamut Sulama Projesi'yle 68 kuyu açılıp 4 200 hektar ve Beyazkule Sulama Projesi'yle 48 kuyu açılıp 3 150 hektar olmak üzere, toplam 8 850 hektar alan yağmurlama yöntemiyle sulanmaktadır. Sulu tarım alanlarında pamuk ve yem bitkileri yetiştirilmektedir.

Bahçe Kültürleri Şubesi meyvecilik kolunda antepfıstığı yetiştirilmesine öncelik verilmiş, ayrıca örnek zeytinlikler kurulmuştur. Fidancılık çalışmaları ise, bölgenin yaygın bitkilerinden antepfıstığı fidanı (çöğür) yetiştirmeye yöneliktir. Bu şubede 1962'den beri önemli miktarda çöğür yetiştirilip dağıtılmıştır.

Çiftlikle 2 400'ü sigortalı tarım işçisi, 17'si ziraat yüksek mühendis olmak üzere, öbür görevlilerle birlikte toplam 2 453 kişi çalışıyordu. Çiftlikte ayrıca, 142 traktör ve biçerdöver, 40 kadar çeşitli taşıt, tahıl ambarları, depolar, atölyeler ve bir meteoroloji istasyonu vardır. Çiftlikte elde edilen ürünler satışa çıkarılmaktadır (Yurt Ansiklopedisi,1981:7398).

1968'de ilin kalkınmada öncelikli iller arasına alınmasından önce tarıma dayalı, küçük ölçekli ve geri teknoloji bir sanayi yapısı egemendir. Kurulan önemli kamu tesisleri, tarım alet ve makine fabrikası, et kombinasyonu, şarap fabrikası, süt fabrikası, peynir ve tereyağı fabrikası, yem fabrikası, halı ve yün ipliği fabrikasıdır. Tek önemli özel yatırım ise çok ortaklı bir kuruluş olan Urfa Pamuk İpliği Sanayii'dir (Hacıhasanoğlu,1980; DPT,1982).

Şanlıurfa Türkiye'nin geri kalmış illerinden biridir. Güneydoğu Anadolu Projesi'nin (GAP) gerçekleştirilmesiyle, bu durumun değişeceği planlanır. 1978'de Şanlıurfa'nın yurt içi gayri safi hasıladaki payı % 0,9'dur. Bu payıyla (Şanlıurfa, iller arası sıralamada 27. durumdadır. İlde kişi başına düşen gayri safi hasıla Türkiye ortalamasının hayli altındadır. İl bu açıdan ülkede 47. il durumundadır. İl ekonomisinde tarım kesimi egemendir. İl gayri safi hasılası içinde tarım kesiminin payı 1970'lerin ikinci yarısında % 55 dolayındadır. 1980'de nüfusu 603 000 olan ilde, kuraklığın etkisiyle nüfus özellikle akarsuların ve ovaların çevresinde toplanmıştır. 1980'de, ilde ekonomik açıdan faal nüfus 214 000, faal nüfusun toplam nüfus içindeki payı binde 355'tir (DSİ,1980).

Aksiyon Planı, ülkenin diğer bölgelerine göre yeterince gelişmemiş Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinin ekonomik ve sosyal göstergeler açısından ülke ortalamasına yaklaştırılabilmesi amacıyla hazırlanan planın adıdır. Daha çok GAP bölgesini kapsayan Şanlıurfa, Gaziantep, Adıyaman, Diyarbakır, Mardin, Batman, Siirt, Şırnak illeri ile Doğu Anadolu Bölgesinin birinci ve ikinci alt bölgelerini kapsamaktadır (DPT,1974).

Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) ülkenin en büyük projesini oluşturmaktadır. Fırat ve Dicle havzaları arasında sekiz ilde 5,2 milyon kişiyi ve 75 bin km² alanı kapsamaktadır. Proje tarım ve enerji ağırlıklı "Su ve toprak kaynaklarını geliştirme projelerinden" oluşmaktadır. Fırat üzerinde 7, Dicle üzerinde 6 olmak üzere 13 adet hidroelektrik santrali, 22 adet baraj ve çok sayıda sulama şebekesinden meydana gelmektedir. GAP'nin uygulanması ile sulamaya açılacak alanlarda nadas ortadan kalkacak, ikinci ürün devreye girecek, sanayi bitkilerinin oranı toplam ekilecek alanın % 50'sine ulaşacaktır. Buğday üretimi 2 milyon tondan 3 milyon tona, arpa üretimi 1 milyon tondan 1,5 milyon tona, pamuk üretimi 150 bin tondan 850 bin tona çıkacaktır. Kişi başına düşen bölgesel hasılat iki katına çıkacak ve planlanan yatırımların tamamlanması ile bölgede istihdam önemli oranda artacaktır.

3.1. Tarım Alanındaki Faal Nüfus

Düz ovalarla kaplı olan ilde kurak iklim egemendir. 18 584 km²'lik bir alana yayılan Şanlıurfa İlinde yerleşmeler dağınık ve az nüfusludur. Şanlıurfa'da ekonomik etkinliklerin temelini tarım kesimi oluşturmaktadır. Tarımda kullanılan üretim teknikleri ilkel, dolayısıyla verim düşüktür. Verimli Harran Ovası'nda henüz sulama yapılamayışı, İlin kuzeydoğu kesimindeki (Siverek, Hilvan) taşlı toprakların ekime elverişli hâle getirilmesinde karşılaşılan güçlükler, tarımda ürün çeşitliliğini ve verimi düşürmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bir süre sonra ilk olarak 1927 yılında ülkede tarım sayımı yapılır (Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1939 Toprak Anketi). 1927 Tarım Sayımı verilerine göre, Şanlıurfa'da il nüfusunun yaklaşık %47'sini oluşturan 95 000 kişi tarım kesiminde çalışır. Burada hayvancılıkla geçinen nüfus tarım nüfusu kapsamına alınmadığı için, tarım kesimindeki nüfus gerçektekenden düşüktür. İlde her biri ortalama 4-5 kişiden oluşan 22 000 çiftçi ailesi vardır. Her çiftçi ailesine 27,4 dönüm ekili alan, 1,8 çift hayvan ve 26 çiftlik hayvanı düşer (DİE,1978).

1950'lerin sonuyla 1960'lann başında il tarımına giren makineleşme, tarım kesimindeki sınırlı iş olanaklarını daha da daraltmıştır. Tarım kesiminin payı, zaman içinde önemli ölçüde gerilemiştir. 1955 yılında Şanlıurfa'nın faal nüfusu 163 000'dir. İzleyen 25 yılda bu nüfus yalnızca 31 000 kişilik (% 19) bir artış göstererek 1980'de 193 000'e ulaşır. Aynı dönemde, il genel nüfusundaki artış ise il dışına göç olgusuna karşın % 73 oranındadır. Toplam ve faal nüfusun gelişme hızları arasındaki bu fark nedeniyle "genel katılma oranı" da sürekli geriler (1955'te bu oran binde 467, 1965'te binde 399, 1975'te binde 349 ve 1980'de binde 321'dir), (DİE,1955; DİE,1980).

Tarım ağırlıklı ekonomilerde, bu kesimde yoğunlaşan ve aile reisinin ekonomik etkinliğine bir ücret almaksızın katılan kadın, çocuk ve yaşlılardan oluşan "yardımcı aile bireylerinin" payı önemli boyutlara ulaşır. Şanlıurfa'da ise, ekonomide tarım kesiminin ağırlığı sürmektedir. Ayrıca, tarım dışı kesimlerde, özellikle sanayi ve ticarete henüz önemli bir gelişme olduğu da söylenemez. 1955-1975 arasında, tarımda çalışanların oranı, yapısal bir değişimi belirtecek biçimde Türkiye genelinde % 77,4'ten % 64,1'e düşerken, Şanlıurfa'da bu gerileme çok daha sınırlı % 84,4'ten % 77,7'ye düşer. Dolayısıyla yardımcı aile bireylerinin faal nüfus içindeki payı da zaman içinde çok az değişmiştir. 1955'te ilde faal nüfusu oluşturanların % 58'i bu konumda çalışmaktaydı. 1975'te bu oran ancak % 52'ye düşmüştür. Aynı dönemde, ülke genelinde ise, bu oran % 53'ten % 45'e inmiştir (DİE,1955; DİE,1975).

1955'ten 1975'e faal nüfus içindeki payı % 10'dan % 22'ye çıkan ücretliler kesiminde önemli bir gelişme olmuştur, ama Şanlıurfa'da ücretliler Türkiye genelindekinden farklı olarak tarım kesiminde yoğunlaşmaktadır. 1955 yılında Şanlıurfa'da faal nüfusun % 10,4'ü ücretli, % 57,7'si aile içinde ücretsiz, % 29,1'i kendi hesabına çalışırken 1975 yılında faal nüfusun % 21,7'si ücretli, % 51,6'sı aile içinde ücretsiz ve % 26,3'ü kendi hesabına çalışmaktadır. 1975 yılında Şanlıurfa'da faal nüfusu tarım, ormancılık, avcılık ve balıkçılık alanında % 7,3'ü ücretli, % 2'si işveren, % 26,7'si kendi hesabına ve % 65,8'i aile içinde ücretsiz olarak çalışmaktadır. 1975 yılında faal nüfusun mesleklere göre dağılımında tarım, hayvancılık, ormancılık, balıkçılık ve avcılıkla çalışanların oranı Türkiye'de % 64,1 iken Şanlıurfa'da bu oran % 77,1'dir (DİE,1955; DİE,1975).

İl faal nüfusunda zaman içinde ortaya çıkan gerileme, ülke genelinde olduğu gibi sanayileşme olgusunun sonucu olmayıp, il dışına göçten kaynaklanmıştır. Şanlıurfa'da yüksek doğurganlık nedeniyle hızla artan nüfus, tarım kesiminde yeterli iş olanakları bulamaz duruma gelmiştir. Gerçi, üretim yöntemlerinin ilkel, üretim ilişkilerinin yer yer feodal nitelikte olması, yakın bir zamana değin topraktan kopmayı engeller. Ancak 1950'lerin sonuyla 1960'ların başında ilde hızlı bir makineleşme (traktörleşme) başlar. Bu gelişme tarımdaki iş olanaklarını büsbütün daraltır(DİE,1975).

İl faal nüfusunun dikkati çeken bir özelliği de, ilde faal kadın sayısının zaman içinde çok yavaş artmasıdır. 1955'te ilde, çok büyük çoğunluğu yardıma aile bireyi olarak çalışan (15+ yaşlardaki) kadınların sayısı 72 000 dolayındadır. 20 yıl sonra (12+ yaşlardaki) faal kadınların sayısı 77 000'dir. Faal kadınların % 93,6'sı yardımcı aile bireyidir, öte yandan, ilde iş olanaklarının çok sınırlı oluşu ve büyük aile olgusunun yaygınlığı, kadınların yanı sıra, çok sayıda erkeğin de yardımcı aile bireyi konumunda, aile reisine bağımlı olarak çalışmasına neden olmaktadır. 1975'te faal erkeklerin % 31'i yardımcı aile bireyi olarak çalışmaktadır. Türkiye genelinde ise bu oran % 20'yi aşmaz (DİE,1975a).

1970'lerin ikinci yarısında tarım kesiminin il gayri safi hasılası içindeki payı % 55 dolayındadır. Aynı yıllarda Türkiye genelinde tarım kesiminde yaratılan toplam hasılanın % 2'si Şanlıurfa'dan karşılır. İl faal nüfusunun çok büyük bir bölümü tarım kesiminde çalışmaktadır. İl tarımında bitkisel üretim hakimdir. 1978'de il tarımsal üretim değerinin % 61'i bitkisel üretimden sağlanır. Hayvancılığın payı ise % 39'dur (DİE,1970; DİE,1980).

İlde faal nüfusun 1955'te ise % 84' tarım kesimindedir (Ülkede % 77,4), bu oran 1965'te % 81 (ülkede % 71,9), . 1975'de % 78 (ülkede 64,1) ve 1980'de % 71'i (Türkiye'de % 55) şeklindedir (Toros,1979). Ülkede tarım alanında

çalışan nüfus oranı 1955'te % 77,4 iken 1980'de % 55'e düşerken ilde bu oran % 84'ten ancak % 71'e düşer. Buna göre 1980 yılında ilde faal iş kolundaki nüfusun büyük kısmı tarımda yer alır. Tarım kesiminde çalışanların faal nüfus içindeki payı görece yavaş düşmüştür. Buna göre Şanlıurfa'da tarım alanında faal nüfus ülke değerinin üzerinde devam eder. 1975 yılında il faal nüfusunun % 52'si aile reisinin ekonomik etkinliğine bir ücret almaksızın katılan yardımcı aile bireyleri konumundadır. Bu oran ülkede % 45'dir. 1975 yılında ilde tarımda ücretli olarak çalışanların oranı % 7,3 iken bu oran ülkede % 3,1'dir (DİE,1955; DİE,1960; DİE,1965; DİE,1970; DİE,1975; DİE,1980).

Şanlıurfa'da çok büyük toprak mülkiyeti ve öte yandan da çok sayıda topraksız köylü vardır. Ama bu kesimde ücretli tarım işçiliğinden pek söz edilemez. Ülkenin en büyük devlet üretme çiftliği olan Ceylanpınar Devlet Üretme Çiftliği Şanlıurfa'dadır. Bu çiftlik aynı zamanda, dünyanın en büyük deneme çiftliklerinden biridir ve çalışanlar ücretli konumundadır. Belirli dönemlerde çevre illere ve özellikle Çukurova'ya pamuk toplamak üzere giden tarım işçilerinden sayım sırasında Şanlıurfa'da bulunanların kendilerini ücretli olarak nitelemeleridir. Pamuk toplama dönemi zaman zaman nüfus sayımlarının yapıldığı tarihe rastladığından, o tarihte il dışında olan bir bölüm pamuk işçisi Şanlıurfa nüfusu içinde sayılmamaktadır. Bu da il faal nüfusunu düşüren bir etmen olmaktadır. Ancak, mevsimlik işçilerin çok hareketli olmaları, işçilerin bir bölümünün, tüm toplama süresince çalışmayıp, yeterli buldukları geliri elde edince memleketlerine dönmeleri, bunlardan kimilerinin de sayımlarda ücretli konumunda gözükmesine yol açmaktadır. Tarımdaki ücretli oranının yüksekliği, ildeki ücretlilerin payının genel olarak azalmasına da neden olur, öyle ki, 1975'te faal nüfusun 1/5'i ücretli konumunda görülmektedir.

Görece büyük bir il olmasına karşın, Şanlıurfa'nın, Türkiye genelinde tarım kesiminde yaratılan değerdeki payı % 2'dir. Tarım kesiminin egemenliğine bağlı olarak nüfusun % 53,1'i kırsal kesimde oturur. Kırsal yerleşmeler küçük ve dağınıktır. Köylerin nüfusu az olduğu gibi, çok sayıda da köyaltı yerleşme vardır. Köylerin ulaşım bağlantıları zayıftır, yolsuz köy oranı % 49'dur (DİE,1975a).

1980'de faal nüfus içinde ücretlilerin oranı % 23'tür. Ayrıca, bunlar içinde de tarım kesiminde çalışan ücretlilerin payı oldukça yüksektir. Tarım kesimindeki ücretlilerin bir bölümü, Ceylanpınar Devlet Üretme Çiftliği'nde çalışır. İkel yöntemlerle üretim yapılan ve feodal ilişkilerin belirli ölçüde sürdüğü tarım kesimi, hızla artan nüfusa yeterli geçim olanakları yaratamamaktadır. Göçler, ilin ekonomik bakımdan faal nüfusunu önemli ölçüde daraltmakta ve gelişme hızını düşürmektedir. 1980'de 603 000 olan il nüfusunun yalnızca 214 000'i ekonomik etkinliklere katılır. Bu oran ilde binde 355, ülkede binde 395'tir.

1991 yılında Şanlıurfa'da toplam hane halkı sayısı 78 290 kişidir. Bunun 72 567'si tarımsal faaliyette yer alır. Tarımsal faaliyet içinde 63 440 kişi bitkisel üretim ve hayvancılıkla uğraşır. 2000 yılında ülkede çalışanların % 43'ü tarım alanında çalışmaktadır. Erkeklerin % 43'ü kadınların % 57'si tarım alanında çalışırken Şanlıurfa'da çalışanların % 72'si tarım alanında çalışmaktadır. İlde erkeklerin % 47'si, kadınların % 53'ü tarım alanında çalışmaktadır. Buna göre ilde erkekler ve kadınlar birbirlerine yakın oranlarda tarım alanında çalışır (DİE,2000).

3.2. Bitkisel Üretim Alanı ve Üretimi

Türkiye'nin büyük illerinden biri olan Şanlıurfa'nın yüzölçümü 1 858 400 hektardır. İl alanı ülkenin % 2,4'ünü kaplar. Şanlıurfa tarımında bitkisel üretimin ağırlıklı bir yeri vardır. İlde sulama olanakları geliştirilemediği için, geçmişte üretimi artırmanın tek yolu, ekim alanlarının genişletilmesi olmuştur. İl ekim alanları 1950'lerde traktör kullanılmaya başlanmasıyla hızla genişlemiştir, özellikle ilin güneyindeki engebesiz ve büyük ovalarda görülen bu artış 1950-1960 arasında çok hızlı olmuştur. 1950'de 177 500 hektar olan toplam ekim alanları 1963'te 508 000 hektara yaklaşmıştır. Ancak ilde zaman zaman görülen kuraklıkların etkisiyle ekim alanlarında yüksek oranda nadas uygulanmasının yıldı yıla önemli değişiklikler olmaktadır. 1972'de 600 000 hektarı aşan il ekim alanları, bir daha bu düzeyin altına düşmemiştir. Ekim 1977'de 672 000 hektara ulaşarak en yüksek düzeyine geldikten sonra biraz daralmış ve 1980'de 627 000 hektar olarak gerçekleşmiştir. 1950'den 1970'lerin sonlarına (1979-1980 ortalaması) değin il ekim alanları % 263 artarken, ülke genelinde bu oran % 93 dolayında olmuştur (Yurt Ansiklopedisi,1981:7399-7400).

1978'de il tarımında yaratılan toplam değer % 60'ı aşan bölümü bitkisel üretimden sağlanır. Şanlıurfa'da bitkisel üretime bir hayli elverişli, verimli topraklar ve Fırat gibi zengin bir su kaynağı olmasına karşın, iklim koşullarının elverişsizliği üretimi olumsuz yönde etkiler. Genellikle Akdeniz iklim özellikleri taşıyan ilde, yazlar kurak ve sıcak, kışlar ılık ve yağışlı geçer (Toprak-Su Genel Müdürlüğü,1978). Ancak, güneyden ili etkileyen çöl iklimi nedeniyle, İl ve çevresi bölgenin en kurak kesimini oluşturur. Bu nedenle, iklimin bitkisel üretime getirdiği kısıtlamalar, ürün çeşitlenmesini ve verimi sınırlandırır. Bitkisel üretim, ilin güneyinde sıralanan üç verimli ovada yoğunlaşmıştır. Bunlar, Harran, Suruç ve Viranşehir ovalarıdır (DİE,1980).

Toprak-Su 1980 verilerine göre, il topraklarının % 98,3'ünü oluşturan 1 827 300 hektar alan tarıma elverişlidir. 1 117 000 hektar alan bitkisel üretim alanları, il topraklarının % 60.1'ini kaplamaktadır. İl topraklarının % 37.6'sını oluşturan çayır ve meralar 698 900 hektar, yalnızca % 0,6'sını oluşturan fundalık alanlar ise 11 400 hektardır. Buna karşılık tarıma elverişsiz alanlar, su yüzeyleri ve yerleşim bölgeleriyle birlikte 31 100 hektara ulaşmakta ve il alanının % 1,7'sini kaplamaktadır. Şanlıurfa'da bitkisel üretim alanlarının yalnızca % 3'ünde sulu tarım, yaklaşık % 2'sinde bağcılık-bahçecilik yapılır. % 95'e yakın bölümünde ise (1 057 000 hektar) nadaslı kuru tarım uygulanmaktadır. İl kurak Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer almakla beraber bölgenin en az yağış alan yöresidir. Ayrıca, yaz aylarında düşen yağış miktarı yıllık yağış miktarının yalnızca % 2'si kadardır. Bu durum, ilde mayıstan kasıma değin kuraklığa yol açmakta ve nadası zorunlu kılmaktadır (Toprak-Su Genel Müdürlüğü,1980).

Şanlıurfa'da uygulanan Toprak ve Tarım Reformunun sayısal sonuçları İlde 329 köyde kamulaştırılma yapılmış, 161 600 hektar alan kamulaştırılmış, 75 700 toprak isteyen aileden 10 507 ailenin işlemleri kabul edilmiş, inceleme sonunda 1 218 aileye 47 köyde 23 100 hektar toprak dağıtımı yapılmıştır. İlde sulamanın gerçekleşmesiyle Aşağı Fırat Suruç- Baziki yöresinde tarım ürünlerinde pamukta 831 000 ton, çeltikte 291 000 ton, tahıllarda 1 686 000 ton, yem bitkilerinde 2 146 000 ton, yağlı tohumlarda 204 000 ton, baklagillerde 51 000 ton, sebze ve bostanda 1239 000 ton, yumru bitkilerde 2 824 000 ton, meyvelerde 289 000 ton, üzümde 234 000 ton, yoncada 736 000 ton ve diğer bitkilerde de 234 000 ton artış olacağı öngörülmektedir. Bozova, Akçakale ve Suruç'un il bitkisel üretim değeri içindeki payları %5 ile 7 arasında değişir (TMMOB Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası,1979; Taraklı,1970).

Tarım ve Orman Bakanlığı'nca 1981'de düzenlenen "Türkiye II. Tarım Kongresi'ne sunulan bildiriye 1978'de Şanlıurfa'da nadasa bırakılan toprakların il tarla alanları içindeki payının % 37, Türkiye nadas alanları içindeki payının ise % 4,6'yı bulduğu belirtilmişti. Bu durumyla İl ülkede yüksek oranda nadas uygulanan başlıca illerden biriydi. Ayrıca, yaz aylarında yağışların durması ve hava ve toprak ısısının hızla yükselmesi, nadastan beklenen sonuç olan toprağın nem biriktirmesini önlemekte ve bu nedenle, nadasla amaçlanan yarar her zaman sağlanamamaktadır. Oysa, toprakların nadasa bırakılması yerine, baklagillerden birinin ekilmesi durumunda, iki yılda bir yerine, her yıl ürün alınabilmesi olanağı vardır. Söz konusu bildiriye göre, böyle bir durumda, 1978 verilerine göre İlde 313 000 hektar alan daha üretime katılabilir ve nadasın payı % 6'ya düşürülebilir (Yurt Ansiklopedisi,1981:7402).

Tablo 7: İlde Tarım Alanı Kullanımı (1996-2016 Yılları)(DİE,1996; TÜİK,2016)

	1996 Hektar	2013 Hektar	2016 Hektar
Toplam işlenen tarım ve uzun ömürlü bitkilerin alanı	1 150 276	1 126 904	1 155 227
Toplam işlenen tarım alanı	1 047 132	1 019 174	1 014 279
Tahıllar ve Diğer İşlenen tarım alanı / Ekilen	963 274	889 946	840 122
Tahıllar ve Diğer İşlenen tarım alanı / Nadas	67 334	107 930	154 500
İşlenen tarım alanı / Sebze	16 524	21 298	19 655
Süs Bitkileri Alanı			3
Toplam uzun ömürlü bitkilerin alanı	103 144	107 730	140 948
Uzun ömürlü bitkiler / Meyveler, içecek ve baharat bitkileri alanı	79 702	84 595	123 847
Uzun ömürlü bitkiler / Bağ alanı	23 048	17 797	10 307
Uzun ömürlü bitkiler / Zeytin ağaçlarının kapladığı alanı	394	5 338	6 793
Yem bitkileri 1996 yılında	327	7 702	11 718
Bitkisel üretim değeri TL	62 244	3 832 909	5 568 100
Kişi başına bitkisel üretim değeri TL		2 127	2 804

1991 yılında Şanlıurfa'da toplam 7 673 207 dekar alan ekilir dikilir durumdadır. Bunun 609 064 dekarı sulanır, geri kalanı ise sulanır değildir. 6 640 638 dekar alan tarla durumunda ve tarlaların 491 496 dekarı sulanabilir durumdadır. Tablo 7'de görüldüğü gibi Şanlıurfa'da 1996 yılında tarım alanında işlenen ve uzun ömürlü bitkilerden oluşan alan 1 150 276 hektar iken 2016 yılında 1 155 227 hektar olur. Buna göre bu alanda bariz bir değişiklik olmaz. İlde toplam işlenen tarım alanı 1996 yılında 1 047 137 hektar iken 2016 yılında 1 014 279 hektar olur. Buna göre tarım alanında ekilen alanda çok az da olsa bir gerileme olur. 1996 yılında ilde 67 334 hektar alan nadasa bırakılırken 2016 yılında 154 500 hektar alan nadasa bırakılır olur. Buna göre nadasa bırakılan alan iki katından fazla artar. Bu isr ilde tarım alanlarının işletilmesinin geriye gittiği anlamındadır (TÜİK,2016).

Tahıllar

Mezopotamya'nın bir uzantısı olan Harran Ovası Şanlıurfa'nın tahıl ambarı sayılmaktadır. Ancak, kurak iklim koşullarının etkisi ve sulama olanaklarının henüz çok kısıtlı oluşu nedeniyle, bu büyük ve verimli ovalardan potansiyellerinin çok altında yararlanılabilmektedir. İlin kuzey kesiminde yer alan Siverek, Bozova ve Hilvan ovaları da toprak özellikleri bakımından verimli bitkisel üretim alanlarıdır. İl bitkisel üretimi içinde tahıl üretiminin

ağırlıklı yeri vardır. Kuraklık ve sulama yetersizliği, büyük ölçüde nadaslı kuru tarımın yaygınlaşmasına yol açmış, bitkisel üretimin çeşitlenmesine çok az olanak tanımıştır. Buğday ve arpa, ilde yetiştirilen en önemli tahıl türleridir.

İl tahıl üretimi geniş ölçüde iklim koşullarına bağlıdır. Şanlıurfa'da mayısta başlayan kuraklık Kasıma değin sürer. Yağışların yetersiz olduğu yıllarda ekinler gelişemez. Özellikle toprakları tuzlu olan Harran Ovası'nda gelişme çok geri kalır. Bu yüzden tahıl üretimi daha çok ekim alanlarının genişlemesiyle artmaktadır. Tahıl üretiminde uygulanan hemen hemen tek yöntem nadaslı kuru tarımdır. Bu yöntem çok eski çağlardan beri uygulanmaktadır. Kuzey Mezopotamya'da kurulan eski uygarlıklar Fırat'tan açılan kanallarla Şanlıurfa ovalarını sulamaya çalışmışlarsa da bu ilkel sulama yöntemleriyle geniş alanların sulanması sağlanamamıştır. Dolayısıyla, nadaslı kuru tarım her dönemde egemen olmuştur. İl tahıl üretiminde "tahıl-nadas-tahıl" uygulaması yapılmakta, ekim alanlarının çok küçük bir bölümünde "tahıl-mercimek- tahıl" gibi dönüşümlü ekim uygulanabilmektedir.

Şanlıurfa'da eskiden beri ekim alanlarının büyük bir bölümü tahıllara ayrılmıştır. İl tahıl alanlarının çok büyük bir bölümünde (1970'lerin sonlarında % 90'a yakın) buğday ve arpa ekilmektedir. Eskiden darı, çulbant gibi tahıl türleri de ekilmekteydi. Buğday ve arpa fiyatlarının artması üzerine, üreticiler bu tahıl ürünlerine yönelmiştir. Tahıl üretiminde verim düşüktür. Üretim doğal koşullara bağlı olduğundan düzensizdir. İl tahıl üretiminin yüksek oluşu, tahıl alanlarının genişliğinden kaynaklanır. Tahıl üretiminde, genellikle tahıl-nadas-tahıl uygulaması yapılır. Ender olarak, tahıl-mercimek dönüşümlü ekimi uygulanır. En çok ekilen tahıl buğdaydır, onu arpa izler. 1927 yılında ilde toplam ekili alanın ekili alanın % 97'sinde tahıllar yer alır. 1927'de İlde 38 000 hektar alanda buğday ekilir ve 23 000 ton ürün alınır. Hektar başına buğday verimi 600 kg'ın biraz üzerindedir. Aynı yıl yaklaşık 16 000 hektar alanda ekilen arpadan ise 21 000 ton ürün alınır. Tahıl alanlarının il ekim alanları içindeki payı 1950'de % 88 iken, 1960'ların başında % 92'yi biraz aşmış, izleyen yıllarda da % 90 dolayında gerçekleşmiştir. İlin Türkiye tahıl alanları içindeki payı ise aynı dönemde % 2,2'den % 4,3'e çıkmıştır. 1950'lerde tahıl üretiminin il bitkisel üretimi içinde kesin bir egemenliği vardır. 1950'de il bitkisel üretim değerinin % 86'sı tahıllardan sağlanır (DİE,1978).

İl tarımının geri ve doğal koşullara bağımlı yapısı nedeniyle, bitkisel üretim içinde tahıl üretimi ağır basar. 1978'de il bitkisel üretim değerinin % 38,7'si tahıllardan elde edilir. Türkiye ekim alanları içindeki payı da % 2,1'den % 4'e çıkmıştır. İl ekim alanlarındaki bu genişleme, asıl tahıl alanlarındaki genişlemeden kaynaklanmıştır. 1950'de 156 000 hektar dolayında olan il tahıl alanları, 1970'lerin sonunda (1978-1979-1980 ortalaması) üç kata yaklaşan bir artışla 576 000 hektarı aşmıştır. 1970'lerin sonunda il ekim alanları içinde tahıl alanlarının payı % 89,5'tir (Ziraat Bankası,1952; DİE,1980).

Tahıllardan en çok buğday ekilir. Buğday ilin her yöresinde ekilmekle birlikte, ekim alanları daha geniş olan Viranşehir, Akçakale ve Siverek'te yoğunlaşmıştır. 1980'de il buğday alanlarının % 32'si Viranşehir'de, % 21'i Akçakale'de, % 16'sı da Siverek'tedir (1980'de Ceylanpınar, Viranşehir'den ayrılarak ilçe olmamıştı). 1950'de 98 000 hektar alanda buğday ekilmiştir. Buğday ekim alanları düzenli biçimde artarak 1958-1964 arasında 330 000 hektara, 1965-1970 arasında 375 000 hektara çıkmış, izleyen yıllarda artışın sürmesiyle 1980'de 446 000 hektara yükselmiştir. Bu artışa koşul olarak, buğday alanlarının il toplam ekili alanları içindeki payı 1950 ile 1970'lerin sonları arasında % 55'ten % 70,7'ye, ilin Türkiye buğday alanları içindeki payı da % 2,5'ten % 4,9'a çıkmıştır (Ziraat Bankası,1956; DİE, 1960,DİE,1965; DİE,1970; DİE,1980).

Şanlıurfa'da buğdaydan sonra en çok ekilen tahıl türü arpadır. Ancak, buğday alanları genişledikçe, arpa alanlarının il ekili alanları içindeki payı azalmış, 1950'de % 22'ye yakın olan bu pay, 1970'lerin sonunda % 19 dolayına düşmüştür. 1950'de 38 000 hektarı aşan il arpa alanları 1961'de 120 000 hektara yükselmiştir. İzleyen yıllarda, il arpa ekim alanları 109 000 hektarla 125 000 hektar arasında dalgalanmıştır. İlin Türkiye arpa ekim alanının içindeki payı 1950'de % 2,6 iken 1970'lerin sonunda % 4,4'e yükselmiştir. 1996 yılında ilde ekilen tahıllar ve diğer işlenen tarım alanı 963 274 hektar iken 2016 yılında bu alan gerileyerek 840 122 hektara düşer. Buna göre ilde tahıl ekim alanı giderek azalmaktadır (DİE,1950; DİE,1970; DİE 2000; TÜİK,2016).

1991 yılında Şanlıurfa'da toplam ekilen arazi 6 640 648 dekadır: buğday 2 579 166 dekar, arpa 2 428 578 dekar, mısır 295 dekar, çeltik 3 240 dekar, nohut 207 497 dekar, mercimek 944 977 dekar, fiğ 90 dekar, pamuk 351 225 dekar, susam 117 563 dekar, kuru soğan 1 007 dekar, patates 10 dekar, diğer bitki türleri 6 530 dekar şeklindedir (DİE,1995).

1927'de Şanlıurfa'da 23 000 ton buğday ürünü alınır. Hektar başına buğday verimi 600 kg'ın biraz üzerindedir. Aynı yıl yaklaşık arpadan ise 21 000 ton ürün alınır. İl tahıl üretiminde doğal koşullara bağımlılık yüzünden önemli dalgalanmalar görülür. İlde en çok üretilen tahıl türü buğdaydır (DİE,1978). 1940 yılında İlde 136 782 ton buğday, 44 906 ton arpa, 176 ton mısır, 590 ton pirinç ve 1 119 ton darı olmak üzere toplam 182 773 ton tahıl üretimi olurken 1945 yılında 61 271 ton buğday, 33 400 ton arpa, 3 ton çavdar, 299 ton mısır, 600 ton pirinç, 700 ton kuşyemi ve 3 703 ton darı olmak üzere toplam 99 273 ton tahıl üretimi gerçekleşir (DİE,1940; Siler, ,1981). II. Dünya Savaşı sırasında ilde tahıl üretimi yarıya yakın azalır. 1950'de 67 000 ton olan buğday üretimi 1958'de 285

000 tona yükselmiştir (DİE,1950). 1959'da yağışların azlığı buğday üretimini 130 000 tona dek düşmesine yol açmış, üretim izleyen yıllarda da oldukça düzensiz biçimde gelişmiştir. 1963'te 476 000 tona çıkan üretim 1964'te kuraklık yüzünden 144 000 tona inmiş, 1972'ye değin 300 000- 420 000 ton arasında değişmiş, 1972'de 518 000 tona çıkmıştır. 1973 ürün yılında ise, Şanlıurfa'da o güne değin benzeri olmayan bir kuraklık görülmüştür. Söz konusu yılda, normal yağışların ancak 1/3'ü kadar yağmur yağmış, küçük akarsular ve kuyular kurumuş, içecek su bulmak bile sorun olmuş, birçok köy halkı topluca göç ederken, göç edemeyen köylere tankerlerle su gönderilmesi gerekmiştir. 1973'teki kuraklık sırasında tahıl üretimi 31 000 tona dek düşmüştür. İl buğday üretimi yalnızca 20 600 ton olmuştur. 1976'da il tahıl üretimi 794 000 tona çıkar (Türkiye Ziraat Odaları Birliği, Ziraat Odaları Çalışma Raporu, 1972-1973. 1980-1981).

Üretimdeki bu düzensizlikler daha sonraki yıllarda da sürmüş, 1975-1980 arasında il buğday üretimi 400 000- 617 000 ton arasında dalgalanmıştır. Bu dalgalanmalar, ilin Türkiye buğday üretimi içindeki payına da yansımıştır. 1950'de % 2,3 olan bu pay, 1960'ların başında (1960-1961-1962 ortalaması) % 4,1'e yükselmiş, 1973'te de % 0,2'ye dek düşmüştür. 1970'lerin sonlarında (1978-1979-1980 ortalaması) ise % 2,2 dolayında olmuştur. İlde yazlık buğday ekimine nisan-mayıs, kışlık buğday ekimine ise ekim-kasım aylarında başlanır. Anız üzerine ekim çok azdır (Başbakanlık Toprak ve Tarım Müsteşarlığı Bölge Başkanlığı, Urfa Faaliyet Raporu (1.11.1973-1.2.1978).

Ceylanpınar Devlet Üretme Çiftliği'nde tohumluk buğday ekimi yapılmakta ve ilin tohumluk ihtiyacı buradan karşılanır. Yabancı tohumluklar kullanılmasıyla buğday veriminde belli bir artış sağlanabilmiştir. Yapılan araştırmalarda, il koşullarına en iyi uyum sağlayan buğday türlerinin bezostaya-I ile benjatno-62 olduğu saptanmış ve bu türlerin yaygınlaştırılmasına çalışılmaktadır. İlin, Merkez, Akçakale, Ceylanpınar, Hilvan, Siverek, Viranşehir ilçelerinde, Mürşitpınar Bucağı'nda, Toprak Mahsulleri Ofisi'nin temsilcilikleri ve buğday siloları vardır. Bu birimler 15 Mayıs'tan Ağustos sonuna değin üreticilerden buğday alır.

Ekim alanlarının genişlemesiyle buğday üretimi gibi arpa üretimi de artmıştır. 1950'den 1960'a değin 27 000 tondan 80 000 tona yükselen arpa üretimi, 1963'te 192 000 tonu bulmuştur. Yağışlara yakından bağlı olan üretim miktarları, kurak geçen 1964'te 48 000 tona gerilemiş, daha sonra 120 000- 180 000 ton arasında oynamış, yine çok kurak geçen 1973'te 8 900 tona dek düşmüştür. 1976'da 178 000 tona yükselen arpa üretimi, daha sonra gerileyerek, 1980'de 78 000 ton olmuştur. 1960'ların ve 1970'lerin başında (1970-1971-1972 ortalaması) ilin Türkiye arpa üretimi içindeki payı % 4 dolayındaydı. Bu pay, 1970'lerin sonunda % 1,9 kadar olmuştur (Başbakanlık Toprak ve Tarım Müsteşarlığı Bölge Başkanlığı, Urfa Faaliyet Raporu (1.11.1973-1.2.1978).

Tablo 8: Şanlıurfa'da Ekili Alanın Ana Ürünlere Göre Dağılımı (%)

	1950	1960-61-62 Ortalaması	1970-71-72 Ortalaması	1978-79-80 Ortalaması
Toplam Ekili Alan (ha)	177 532	798 793	594 503	6743 939
Toplam Tahıllar	88,0	92,2	89,6	89,5
Buğday	55,2	66,0	66,7	70,7
Arpa	21,7	23,8	20,8	18,7
Toplam Baklagiller	11,5	7,0	7,5	7,9
Mercimek	5,1	4,7	4,5	6,5
Burçak	3,4	2,0	1,8	0,8
Pamuk		0,2	2,2	2,1
Kenevir	0,1	0,3	0,3	
Susam	0,1	0,1	0,1	0,2
Diğerleri	0,3	0,2	0,3	0,3

İlde 2009 yılında toplam işlenen tarım alanı 1 182 777 hektarken 2013 yılında 1 219 920 hektara çok az bir artışla çıkar. Tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin alanı 2009'da 1 078 245 iken 2013 yılında 1 105 111 hektar olur. Artış çok azdır. İlde edilen alan ise 2009 yılında 952 681 hektarken 2013 yılında azalarak 897 361 hektara düşer. Nadas alan 105 274 hektardan 187 570 hektara yükselir. Buna göre ilde ekilen alan azalırken nadasa bırakılan alan giderek artar. İlde 2009 yılında sebze bahçeleri alanı 20 290 hektar iken 2013 yılında 20 179 hektara düşer. İlde süs bitkileri alanı kayda değer değildir. İlde toplam uzun ömürlü bitkilerin alanı 2009 yılında 10 532 hektar iken 2013 yılında 114 810 hektara yükselir. Diğer meyveler, içecek ve baharat bitkileri alanı 2009 yılında 82 112 hektar iken 2013 yılında 97 284 hektara çıkar. İlde bağ alanı 2009 yılında 16 715 hektarken 2013 yılında 11 529 hektara geriler. Buna göre ilde bağcılık alanı daralmaktadır. İlde 2009 yılında zeytin ağaçlarının kapladığı alan 5 705 hektarken 2013 yılında 5 997 hektar olur. Zeytincilik alanında bir artış vardır. 2009 yılında ilde yem bitkileri alanı 11 268 hektarken 2013 yılında 7 922 hektara geriler. Buna göre ilde hayvancılığa dayalı ekilen yem bitkileri alanı daralır. 2013 yılında hububat alanında 1 215 004 ton buğday, 937 760 ton mısır, 613 385 ton arpa üretilir (TUİK,2009; TUİK,2013).

Baklagiller

1927 yılında ilde toplam ekili alanın ekili alanın % 2,5'inde baklagiller yer alır. 1927 yılında baklagillerin ekimi çok önemli değildir; sadece 41 hektarda mercimek ekilir ve 27 ton ürün alınır. 1950'lerde başlayan görece tarımsal gelişme, sınırlı da olsa belli bir ürün çeşitlenmesini getirmiş, özellikle pamuk ve baklagiller üretiminde ilerlemeler sağlanmıştır (DİE,1978; DİE,1950).

Şanlıurfa'da kuru tarım koşullarında yetiştirilen baklagillerden en önemlisi mercimektir. 1970'lerin sonlarında ilin Türkiye mercimek üretimi içindeki payı % 13'tür. Mercimekten sonra, en önemli baklagil türü burçaktır. İlde eskiden beri önem taşıyan baklagiller ekimi 1950'lerde daha da yaygınlaşmış, ancak baklagillere ayrılan alanın il ekim alanları içindeki payı azalmıştır. 1950'de il ekim alanlarının % 11,5'ini oluşturan 20 000 hektar alanda baklagiller ekilmişken, 1960'ların başında (1960-1961-1962 ortalaması) baklagiller ekili alan 35 000 hektara çıkarken il ekim alanlarındaki payı ise % 7'ye gerilemiştir. 1964-1972 arasında 40 000- 45 000 hektar olan baklagiller ekim alanları 1973-1976 arasında 35 000- 40 000 hektara düşmüş, 1977'de ani bir artışla 80 000 hektara yükselirken 1980'de 43 000 hektara düşer. Türkiye toplam baklagiller ekim alanları içinde ilin payı 1950'de % 4,6 iken 1970'lerin sonunda (1978-1979-1980 ortalaması) % 7,5'e yükselir (DİE, 1950; DİE, 1960; DİE,1965; DİE,1970, DİE,1975; DİE, 1980).

Genellikle tüm Güneydoğu Anadolu illerinde olduğu gibi Şanlıurfa'da da en ekilen baklagil türü mercimektir. Mercimek ekimi il düzeyinde olduğu gibi ülke çapında da önem taşımaktadır. İl 1980'de mercimek ekim alanları bakımından ülkede başta gelen ildir. 1950'de 9 000 hektar olan mercimek ekim alanları 1960'lann başından 1971'e değin 23 000-25 000 hektar arasında oynamıştır. 1972'de 29 000 hektara çıkan mercimek ekim alanları, 1973'teki büyük kuraklık döneminde 19 000 hektara iner. 1977'de ise mercimek ekim alanları önemli bir artışla 68 000 hektara çıkar. Bu dalgalanmalar, ildeki nadas oranının yüksekliği yanında, mercimeğin ekim nöbetine katılmasından kaynaklanır. Mercimek alanları, 1979'da 50 000 hektar, 1980'de 36 000 hektar dolayında olur.

Mercimek ekim alanlarının, il ekili alanları içinde 1970'lerin sonlarında % 6,5 gibi sınırlı bir payı olmasına karşın, ilin Türkiye mercimek ekim alanları içindeki payı bir hayli yüksektir. 1950'de % 15,2 olan bu pay, 1970'lerin başında (1970-1971-1972 ortalaması) % 25,5'e yükselir. İlin Türkiye mercimek alanları içindeki payı 1970'lerin sonunda ise % 23 dolayında olur. İlde en çok Merkez İlçeye Viranşehir'de mercimek ekilmektedir. 1980'de il mercimek alanlarının 2/3'ünü aşan bölümü bu iki ilçede toplanır.

Baklagillerden bir yem bitkisi olan burçağın ekimi, mercimeğe oranla çok daha az önemlidir. Ancak, il burçak ekim alanlarının Türkiye içindeki payı oldukça yüksektir. 1970'lerin sonunda bu pay % 14,5'tir.

Tablo 9: Şanlıurfa'da Ana Ürünlerin Üretim Miktarları (Ton)

Ortalama	1950	1960-61-62 Ort.	1970-71-72 Ort.	1978-79-80 Ort.
Toplam Tahıllar	119 669	476 013	550 198	462 850
Buğday	67 220	323 333	382 511	365 592
Arpa	27 485	140 333	149 828	96 108
Toplam Baklagiller	14 684	24 581	46 370	31 547
Mercimek	6 548	16 167	27 680	24 738
Burçak	4 479	7 017	10 993	4 347
Pamuk Saf	12	467	6 985	7 556
Pamuk Tahum	12	712	11 176	12 090
Kenevir Tahum	39	151	128	
Kenevir Lif	162	1 939	1 995	484
Susam	97	304	399	477

1978'de il bitkisel üretim değerinin % 10,9'u baklagillerden oluşur. Hemen hemen tüm ürünlerde verim Türkiye ortalamalarının altındadır. Mercimek gibi kimi ürünlerin verimi ise zaman içinde düşmüştür. 1970'lerin sonunda (1978-1979-1980 ortalaması) baklagiller ekili alanlar 20 000 hektardan 51 000 hektara yükselir. 1970'lerin sonunda il ekim alanları içinde baklagillerin payı % 7,9'dur. Şanlıurfa'da eskiden beri önemli bir yeri olan baklagiller üretimindeki gelişme 1960'ların ortalarından başlayarak hızlanmış, 1970'lerin sonlarına doğru ise ekim alanlarının daralmasıyla üretim biraz gerilemiştir. Baklagillerin tahıllarla dönüşümlü olarak ekilmesi görece yaygınlık kazanmış, bunun yanı sıra baklagiller talebinin artması da üretimin gelişmesinde etkili olmuştur. 1950'de 15 000 tona yaklaşan toplam baklagiller üretimi, 1963'te 43 000 tona yaklaşmış, 1964'te 23 000 tona düşmüştür. 1960'ların ikinci yansında 45 000 ton dolayında dalgalanan baklagiller üretimi, 1973'teki kuraklık sırasında 6 500 tona düşükten sonra, 1977'de 86 000 tonu bulmuştur. İzleyen yıllarda baklagiller üretimi düşmüş ve 1980'de 27 000 ton olarak gerçekleşmiştir. 1950'de ilin Türkiye baklagiller üretimi içindeki payı % 4,6'ydı. Bu pay, 1970'lerin başında % 7,5'e ulaştıktan sonra, 1970'lerin sonunda % 4,1'e düşmüştür. İlde üretilen başlıca baklagil türleri yemlik baklagillerden mercimek ve yem bitkilerinden burçaktır. Giderek gelişen mercimek üretimi, 1950'de toplam baklagiller üretiminin % 44,5'ini oluştururken, 1970'lerin sonunda bu pay 2/3'ü aşmıştır.

1940 yılında Şanlıurfa'da 30 ton bezelye, 751 ton nohut, 4 444 ton mercimek, 6 230 ton burçak olmak üzere toplam 11 455 ton baklagiller üretilirken 1945 yılında 204 ton bakla, 2 729 ton nohut, 5 ton fasulye, 4 046 ton mercimek, 4 ton börülce ve 5 425 ton burçak olmak üzere toplam 12 404 ton baklagiller üretilir. Buna göre baklagiller üretimi çok az artar. 1950'de, ilde 6 500 ton mercimek üretilmiştir. 1958'de 17 000 tona çıkan mercimek üretimi, 1960'lann ortalarından sonra 25 000-30 000 tona yükselmiş; 1970'lerde, 1973'teki 4 000 tonluk en düşük düzey ve 1977'de 74 000 tonluk en yüksek düzey dışında, 22 000-30 000 ton arasında oynamıştır. 1950'de il mercimek üretiminin Türkiye içindeki payı % 18 iken, bu pay 1970'lerin başında % 28'e çıkmış, 1970'lerin sonunda ise % 1,3 dolayına düşmüştür. 2013 yılında ilde baklagillerden 165 009 ton mercimek üretilir.

İl burçak üretimi ise, 1950'de 4 000 tonu aşıyordu. 1970'lerin başında 16 000 tona yükselen üretim, bundan sonraki yıllarda giderek azaldı ve 1980'de 2 500 tona dek düştü. İlin Türkiye burçak üretimi içindeki payı 1970'lerin son yıllarında % 12,3 dolayındadır.

Sanayi Bitkileri

İl bitkisel üretiminin en az gelişmiş kolu sanayi bitkileri tarımıdır. Son yıllarda pamuk üretiminde gelişmeler olmakla birlikte, bu gelişme ilin sulama olanaklarıyla sınırlı kalmıştır. İlde sanayi bitkilerinin önemi azdır. Kurak bir il olan Şanlıurfa'da sanayi bitkileri ekimi, ekim alanlarının genişliği göz önünde tutulursa, çok önemsizdir. Ayrıca, sulama olanakları artmadıkça bu alanda pek bir gelişme de beklenmemektedir. 1927 yılında ilde toplam ekili alanın % 0,5'inde sanayi bitkileri yer alır. Sanayi bitkilerine ayrılan alan 1950'de il ekim alanlarının % 0,5'ini oluştururken, bu oran 1970'lerin sonunda ancak % 2,6'ya yükselebilmştir. İlin başlıca sanayi bitkisi olan pamuğun ekimi zamanla artar. Pamuk ekimi 1970'lerde yayılır. 1950'de yalnızca 25 hektar alanda pamuk ekilmişken, bu alan 1959'da 1 000 hektara çıkmış, daha sonra dalgalanmalarla yükselmiş, 1966'da 3 000 hektara, 1972'de 22 000 hektara, 1976'da 44 000 hektara ulaşır. Ancak, bu tarihten sonra pamuk ekim alanları daralarak, 1980'de 12 000 hektara dek düşer. 1970'lerin sonunda il pamuk ekim alanlarının Türkiye içindeki payı % 2,1'dir. 1978'de il bitkisel üretim değerinin % 10,3'ü sanayi bitkilerinden oluşur. Pamuk ekimi önce akarsu kıyılarında başlamış, daha sonra yeraltı su kaynakları görece zengin, taban suyu düzeyi daha yüksek olan Suruç İlçesi'nde açılan kuyular çevresinde yayılmıştır. Pamuk ekimi motopompun yayılmasıyla daha sonra Siverek, Merkez İlçe, Birecik ve Hilvan'da da başlamış ve yaygınlaşmıştır. İldeki akarsu ve kuyulardaki su miktarlarının yağışlara bağlı olarak azalıp çoğalması, pamuk ekim alanlarını daraltıp genişletmektedir. 1970'lerin sonunda (1978-1979-1980 ortalaması) sanayi bitkilerine ayrılan alan ise, 1 000 hektardan 16 500 hektara yükselir. 1970'lerin sonunda il ekim alanları içinde sanayi bitkilerinin payı ise % 2,6'dır (Urfa Pamuk İpliği Sanayi,1975; DİE, 1970; DİE,1980).

İlde sanayi bitkilerinden kenevir ve susam da ekilmektedir. Ama bunların ekimi önemsizdir. Kenevir ekim alanları, yerini giderek pamuğa bırakmıştır. 1970'lerin başında ülke kenevir ekim alanlarının % 21,5'i ildeyken, 1970'lerin sonunda bu pay % 3,7'ye inmiştir.

1940 yılında Şanlıurfa'da 30 ton patates, 29 ton saf pamuk, 35 ton tohum pamuk, 28 ton lif kenevir, 921 ton tohum kenevir, 1 955 ton soğan, 349 ton sarımsak, 424 ton susam olmak üzere toplam 3 742 ton ürün alınırken 1945 yılında 4 ton patates, 4 ton pancar, 35 ton saf pamuk, 10 ton tohum pamuk, 1 108 ton lif kenevir, 26 ton tohum kenevir, 1 655 ton soğan, 3 030 ton sarımsak, 236 ton susam olmak üzere toplam 3 994 ton ürün alınır. Bu dönemde ilde pamuk, kenevir, soğan, sarımsak ve susam üretimi yapılır (DİE,1940; DİE,1945; DİE,1955).

İlde yetiştirilen en önemli sanayi bitkisi pamuktur. 1960'lann başlarına değin il tarımında önemli bir yeri olmayan pamuk üretimi, sulama olanaklarının bir miktar artmasıyla gelişmeye başladı. Pamuk üretimindeki asıl artış 1970'lerdedir. 1958'de 290 ton lif pamuk, 567 ton pamuk tohumu üretilmişken, 1968'de bu miktarlar sırasıyla 6 600 ton ve 10 600 tona ulaştı. Bundan sonra artış hızlanarak, 1976'da lif pamuk üretimi 28 000 tona, pamuk tohumu üretimi de 45 000 tona çıksa da sonraki yıllarda üretim yeniden düşmeye başlar. 1970'lerin sonlarında ilin Türkiye pamuk üretimindeki payı % 1,6 dolayındadır. 2013 yılında ilde sanayi bitkilerinde 1 318 153 ton pamuk ve 6 902 ton çeltik üretilir (DİE,1960; DİE,1970; DİE,1980).

1950'de başlayıp 1970'e değin artan ve 2 000 tona yaklaşan kenevir lifi üretimi, izleyen yıllarda gerilemeye başlamış. 1970'lerin sonunda 500 tonun altına düşmüştür. 1970'lerin başında Türkiye kenevir lifi üretiminin 1/4'üne yakın bir bölümü ilden karşılanmışken. 1970'lerin sonunda bu pay % 4,3'e dek inmiştir.

Tablo 10: Ana ürünler Bakımından Şanlıurfa Ekim Alanlarının ve Üretiminin Türkiye Toplamındaki Payı (%)

Ortalaması	1950	1960-61-62 Ort.	1970-71-72 Ort.	1978-79-80 Ort.
	Ekim Alanı/Üretim	Ekim Alanı/Üretim	Ekim Alanı/Üretim	Ekim Alanı/Üretim
Toplam Ekili Alan	2,11/...	3,33/...	3,78/...	3,96/...
Toplam Tahıllar	2,24/2,02	3,56/3,36	4,02/2,98	4,26/1,8
Buğday	2,53/2,25	4,26/4,06	4,57/3,21	4,93/2,14
Arpa	2,64/1,71	4,24/4,15	4,80/4,03	4,40/4,89
Toplam Baklagiller	4,58/4,60	6,14/4,12	8,00/7,53	7,45/4,10
Mercimek	15,21/17,98	22,61/17,14	25,50/27,87	23,15/13,35
Burçak	4,47/5,48	7,51/5,36	15,26/15,86	14/47/12,36
Pamuk Saf	0,01/...	0,18/0,22	2,02/1,43	2,06/1,56
Pamuk Tahum		0,18/0,20	2,02/1,43	2,06/1,56
Kenevir Tahum	3,36/2,16	12,55/2,68	21,48/4,65	3,68/...
Kenevir Lif	3,36/4,39	12,55/18,35	21,48/24,04	3,68/4,3
Susam	0,19/0,34	0,40/0,71	1,07	3,45/1,89

Sebzeler

İklimin kuraklığı ve buna bağlı olarak sulu tarım alanlarının çok az oluşu sebzeçiliğin gelişmesini engellemektedir. Sebze alanları, akarsu kıyıları, kuyuların çevreleri gibi ilin az çok su bulunan yerlerinde toplanmıştır. Ancak, bu su kaynaklarından sağlanan suyun da yağışlara bağlı olarak azalıp çoğalması, sebze alanlarının da daralıp genişlemesine yol açmaktadır. 1927 yılında ilde toplam ekili alanın % 97'sinde tahıllar yer alır. Pamuk ve sebze üretimi sulama olanaklarının kısıtlılığı nedeniyle pek gelişmemiştir. Sebzeçilikte, 1970'lerin ikinci yarısında belirli bir ilerleme sağlanabilmiştir.

İl sebze alanı 1970-1980 arasında 6.000- 12 000 hektar arasında dalgalanmıştır. 1970'te 11 400 hektar olan sebze ekilidir. Alanlar, 1973'te 5 800 hektara inmiş, daha sonra yeniden artmaya başlayarak 1975'te 7 200 hektar, 1980'de ise 11 400 hektar olmuştur. 1978'de il bitkisel üretim değerinin % 14,3'ü sebzeçilikten sağlanır. 1996 yılında ilde ekilen sebze alanı 16 524 hektar iken 2016 yılında 19 655 hektara yükselir. Buna göre ilde tarım faaliyetleri önem kazanır ve ekilen alan giderek artar (DİE,1970; DİE,1980; TUIK,2016).

İl sebze üretim değerinin toplam bitkisel üretim değeri içindeki payı ise daha düzgün biçimde artmıştır. 1971'de % 2,7 olan bu pay, 1975'te % 5,1'e, 1978'de % 14,3'e yükselmiştir. Ziraat Bankası'nın "Tarımsal Üretim Değeri" verilerine göre 1978'de il sebze üretim değeri içinde ilçelerin payları şöyle olmuştur: Merkez İlçe % 34,8. Viranşehir % 13,5. Birecik % 13,3, Hilvan % 11,5, Siverek % 11,4, Bozova, Halfeti ve Suruç'un payları ise % 2 ile % 7 arasında değişmektedir. İlde en çok ekilen sebzeler, domates, patlıcan, biber, kırmızıturp, marul, semizotu ve hıyardır. Üretimlerinin Türkiye içindeki payı en yüksek olan sebzeler ise semizotu (% 6,2) ve kırmızı turptur (% 4,9), (DİE,1980).

1980'de Şanlıurfa'da ekilen başlıca sebzelerin üretim miktarları ve bunların Türkiye içindeki payları şöyledir: Domates 8 669 ton (% 0,2), patlıcan 4 608 ton (% 0,7), biber-sivri 2 183 ton (% 1,0), turp- kırmızı 886 ton (% 4,9), sarımsak- taze 367 ton (% 2,1), semizotu 31 ton (% 6,2) şeklindedir. 2013 yılında ilde sebzeçilikte 476 936 ton domates, 7 348 ton hıyar, 99 902 ton biber, 29 084 ton patlıcan ve 5 605 ton zeytin üretilir (DİE,1980).

1991 yılında ilde 930 378 dekar alan meyve ve diğer uzun ömürlü bitkiler ve bunun 65 055 dekarı sulanabilir. İlde sebze ve çiçek bahçeleri alanı 102 191 dekar ve bunun 62 574 dekarı sulanabilir. 1 459 216 dekar alan nadastır, 384 215 dekar alan tarıma elverişli, fakat kullanılmaz, 2 614 192 dekar çayır ve meralık, 246 860 dekarlık alan koruluk ve orman, 3 503 378 dekar alan ise tarıma elverişsiz durumdadır (DİE,1995).

1991 yılında ilde 275 yerleşim yerinde sebze üretilmektedir. Toplam üretilen sebze alanı 102 191 dekar, açıkta üretilen sebze alanı 102 167 dekar, 2 098 dekar kabak, 6 519 dekar hıyar, 15 322 dekar patlıcan, 29 271 dekar domates, 14 951 dekar biber, 375 dekar fasulye, 1 335 dekar soğan, 20 dekar havuç, 29 067 dekar kavun ve karpuz, 3 209 dekar karışık ekim alanı yeridir.

1991 yılında Şanlıurfa'da 561 yerleşim yerinde meyve ve diğer uzun ömürlü bitkiler yetiştirilir. 930 378 dekar uzun ömürlü bitkiler dikilidir: erik 3 592 dekar, kayısı 3 899 dekar, kiraz 27 dekar, şeftali 310 dekar, Antep fıstığı 588 154 dekar, badem 1 211 dekar, ceviz 2 661 dekar, fındık 550 dekar, armut 71 dekar, elma 1 107 dekar, dut 1 445 dekar, incir 3 084 dekar, üzüm 249 000 dekar, zeytin 16 867 dekar şeklindedir (DİE,1995).

Tablo 11: Niteliklerine Göre Örtü Altı Tarım Alanları ve Organik Bitki Üretimi 1996-2013-2016 (TON-DEKAR)

Üretim (Ton)	1996	2013	2016	Örtüaltı Bitki Üretim Dekar	1996	2013	2016	Organik Bitki Üretimi	1996 Dekar	2013 Dekar	2016 Dekar
Toplam	30	7 494	10 170	Toplam	13	536	758	Çiftçi Sayısı	141	342	337
Hıyar	15	1 142	882	Cam sera		124	103	Üretim Alanı	15981	13 177	11 522
Marul	15	30		Plastik Sera	1	375	648	Üretim (Ton)	54198	58 361	44 766
Biber		304	261	Yüksek tünel	12	12	7				
Domates		5 612	8 395	Alçak Tünel		25					
Patlıcan	18	406	632								

Tablo 11’de yer aldığı gibi Şanlıurfa’da 1996 yılında örtüaltı ekim alanı 13 dekarlık bir alandan 2016 yılında 758 dekarlık bir alana yükselir. Buna göre örtüaltı ekim alanı çok hızlı bir şekilde yükselmektedir. Örtüaltı cam sera 2013 yılında 124 dekarken 2016 yılında 103 dekara geriler. Cam sera maliyeti nedeniyle önce bir artış olurken daha sonra örtü alanı azalmaya başlar. Cam sera yerine 1996 yılında 1 dekar olan plastik sera alanı 2016 yılında 648 dekara ulaşır. Buna göre maliyeti nedeniyle plastik sera daha fazla tercih edilmeye başlanır. Örtüaltı üretimde ise 1996 yılında 30 ton üretim 2016 yılında 10 170 tona yükselir. Buna göre örtü altı üretim ilde oldukça yaygınlaşmaya başlar. Hıyar, marul, biber, domates ve patlıcan üretimi yapılırken hıyar üretimi 1996’da 15 ton iken 2016 yılında 882 ton’a, domates 2013 yılında 5 612 tondan 2016 yılında 8 395 tona yükselir. Temel olarak en fazla domates ve hıyar üretimi görülmektedir (TUİK, 2016).

İlde son dönemde önemli bir tarım türü de organik üretimdir. 1996 yılında ilde organik tarım yapan çiftçi sayısı 141 iken 2016 yılında 337’ye çıkar. Üretim alanı ise 13 177 dekardan 11 522 dekara geriler. Üretim ise 1996 yılında 54 198 ton iken 2016 yılında 44 766 tona geriler. Buradan ilde organik tarım alanında bir gerileme olduğu görülür. Sebzelere domates, hıyar, marul, biber üretimi 2009 yılından 2013 yılına artar. İlde sebze üretimi çok önemli tarım üretim ve gelirleri arasında yer almaz (TUİK,2016).

Tablo 12: Şanlıurfa’da İşlenen Tarım Alanları (Hektar), Üretim (Ton) ve Üretim Değeri (TL)

	1996	2013	2016
Toplam işlenen tarım alanı ve uzun ömürlü bitkiler (hektar)	1 150 276	1 220 050	1 155 227
Tarımsal üretim değeri: Bitkisel üretim değeri (1000 TL)	62 244	3 832 909	4 557 958
Tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin üretim miktarı (ton) : Toplam	1788 412	3 950 305	3 130 125
Alan kullanımı: Toplam işlenen tarım alanı (hektar)	1 047 132	1 105 240	1 014 279
Tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin hasat edilen alanı (hektar) :	162 541	120 866	103 524
Patates, kuru baklagiller, yenilebilir kök ve yumrular			
Tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin üretim miktarı (ton) :	163 555	168 481	99 408
Patates, kuru baklagiller, yenilebilir kök ve yumrular			
Alan kullanımı : İşlenen tarım alanı / Sebze (hektar)	16 524	20 179	19 655

Meyveler

İlde önemli tarım kollarından biri de meyveciliktir. Özellikle, hayli uzun bir geçmişi olan bağcılık gelişkindir. İlde antepfıstığı üretimi de önem kazanmıştır. İlde yetiştirilen meyvelerden zeytin dışındakiler, ilin hemen hemen her yerinde yetişmektedir. Bunlardan erik, badem, zerdali, susuz alanlarda da yetiştirilebilmektedir. Meyveciliğin en önemli kolu bağcılıktır. Antepfıstığı yetiştiriciliği de ekonomik değer taşır. Meyveciliğin en önemli kolu bağcılıktır. Türkiye’de bağcılığın en yaygın olduğu alanlardan biri olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde en geniş bağ alanları Şanlıurfa’dadır. Türkiye bağ alanlarının da % 9,5’i bu ildir. Bağcılığın yanı sıra antepfıstığı üretimi de önemlidir. 1978’de il bitkisel üretim değerinin % 25,8’i meyvecilikten elde edilir, bunun da % 90’ı aşkın bölümü bağcılıktan sağlanmıştır (DİE,1980).

İlin bağ alanlarının Türkiye içindeki payı da 1980’de % 9,5’e ulaşır. Ancak bağlar oldukça düşük bir verimle işletilmekle, üzüm üretimi bağ alanlarının genişliğine oranla hayli düşük düzeyde kalmaktadır. İl bağları 1965’te 56 000 hektardan 1980’de 78 000 hektara yükselmiştir. Ancak, bağ alanlarının genişliğine oranla üretim düzeyi düşüktür. Bağlar Türkiye ortalamalarının altında bir verimle işletilmekte, ilaçlama, budama, gübreleme yeterince özenli ve yoğun bir biçimde yapılamamaktadır. Üzüm üretimi 1965’te 112 000 ton iken 1975’te 85 500 ton, 1980’de ise 99 700 ton olmuştur. Bağların verimi de 1965’ten 1980’e değin hektarda 2 034 kg’dan 1 278 kg’a düşmüştür. 1980’de Türkiye ortalaması 3 974 kg/hektardır (DİE, 1965; DİE, 1975; DİE, 1980).

Şanlıurfa’da kavun-karpuz gibi bostan ürünleri de bolca yetiştirilmektedir. İl bostanları, kavun ve karpuzuyla ün yapmış Diyarbakır ve Mardin bostanlarının bir uzantısıdır. İlde, bir hıyar türü olan acur da çok yetiştirilir. İlde 1980’de 27 000 ton kavun ve 32 000 ton karpuz üretilmişti. Bunların Türkiye toplamları içindeki payları sırasıyla % 1,9 ve % 1,1 idi. 2013 yılında ilde meyvecilikten 134 208 ton karpuz, 18 740 ton kavun, 1 687 ton erik, 54 750 ton üzüm, 6 439 ton nar ve 30 574 ton Antep fıstığı üretilir (TUİK,2013).

Tablo 13: Şanlıurfa'da Meyve ve Sebze Üretimi (Ton)

Meyve	2009	2013	Sebze	2009	2013
Toplam	175 077	185 574	Toplam	50 170	7 494
Üzüm	99 072	54 750	Biber	264	304
Muz, incir, avakado ve kivi	456	326	Marul	12	30
Diğer meyveler	7 693	9 751	Domates	1 694	5 612
Zeytin ve diğer sert kabuklular	17 686	38 351	Hıyar	440	1 142
Baharat bitkileri (işlenmemiş)	50 170	82 396	Patlıcan	364	406

1980'de bağ alanlarının Türkiye içindeki payı % 9,5. il üzüm üretiminin Türkiye içindeki payı ise % 2,8 olmuştur. İl bağ alanları daha çok Merkez İlçe, Hilvan ve Birecik'te yoğunlaşmıştır. Şanlıurfa'da bağcılık, Antep fıstığı ve zeytin bahçelerinde ara tarımı biçiminde yapılır. İl bağlarında filoksera hastalığı görülmediğinden Amerikan asma fidanı kullanılmaktadır. İlde genel olarak çekirdekli tatlı üzüm türleri yetiştirilir. Beyaz, kara, sarı ve pembe renkli üzümlerin çok çeşitli türleri vardır. Bunların başlıcaları; tahananbi, azazı, kabarcık, hatunparmağı, telgören ve görgülüdür. Üretilen üzümler, özelliklerine göre, şıralık, kurutmalık, sofralık, şaraplık olarak değerlendirilir. Pekmez, sucuk, pestil gibi yöresel yiyecekler yapılır. Şaraplık üzümlerin önemli bölümü, eskiden Gaziantep'te tüccarlarca satın alınmaktayken. 1976'da Şanlıurfa Şarap Fabrikası'nın işletmeye açılmasıyla, il içinde şarap ve sirke yapımında değerlendirilmeye başlanmıştır.

Şanlıurfa'nın Viranşehir ve Harran ovalar arasındaki Tektek Dağları'nda çok sayıda yabancı fıstık (menengiç) ağaçları vardır. Uzun yıllar köylülerce kesilerek yakacak olarak kullanılan bu ağaçlar, daha sonra devlet kuruluşlarınca aşılana başlanmıştır. Bu kuruluşlardan Toprak-Su aşılama konusunda büyük çaba harcamış, Siirt'ten getirilen aşı kalemleriyle teraslı fıstık bahçeleri kurulmuş ve bunlara "Siirt fıstık bahçeleri" adı verilmiştir (1970). Ceylanpınar Devlet Üretim Çiftliği'nin meyvecilik bölümünde de Antep fıstığı yetiştiriciliğine öncelik verilerek 1962'den bu yana üreticilere önemli miktarlarda Antep fıstığı fidanı (çöğür) dağıtılmıştır. Böylece 1970'ten 1980'e değin ilde meyve veren fıstık ağacı sayısında önemli artışlar sağlanmıştır. 1970'te 2 milyon 465 bin olan meyve veren fıstık ağacı sayısı 1980'de 4 milyon 265 bine yükselmiş, bunların Türkiye içindeki payı ise sırasıyla % 22,5 ve % 26,4'ü bulmuştur. Ancak, il fıstık üretiminde aynı gelişme görülmemektedir. Şanlıurfa'da verimin çok düşük olması üretimin Türkiye içindeki payının da düşmesine yol açmaktadır. Bir yıl çok, bir yıl az ürün alınan Antep fıstığında üretim, yıldan yıla çok değişmektedir. Örneğin 1970'te 5 762 ton olan Antep fıstığı üretimi 1971'de 32 ton, 1972'de 11 135 ton olmuştur. 1978-1979-1980 ortalamalarına göre, fıstık üretiminde ülkenin önde gelen illerinden olan Gaziantep'in Türkiye fıstık üretimi içindeki payı yaklaşık % 30, Adıyaman'ın % 22 iken ilin payı % 3,4 olmuştur (Yurt Ansiklopedisi,1981).

Şanlıurfa'da zeytincilik de yapılmaktadır. Zeytinliklerin büyük bölümü, ilin Gaziantep'e yakın yörelerinde özellikle Halfeti ve Birecik ilçelerinde toplanmıştır. 1980'de ildeki toplam 61 000 meyve veren zeytin ağacından % 59'u (36 000'i) Birecik, % 33'ü (20 000'i) Halfeti'de toplanmıştır. Ancak, zeytincilik 1970'lerin başından beri gerilemektedir. 1970'te ilde 287 500 meyve veren zeytin ağacı varken, bu sayı 1980'de 61 000'e düşmüştür; 1970'lerin başlarında (1970-1971-1972 ortalaması) 1 656 ton olan il zeytin üretimi ise 1970'lerin sonlarında (1978-1979-1980 ortalaması) 859 tona düşmüştür. Bunda daha iyi gelir getiren fıstıkçılığın giderek zeytinciliğin yerini almasının önemli payı vardır (DİE,1970; DİE,1980).

İlde ekili olan uzun ömürlü bitkilerin alanı 1996 yılında 103 144 hektar iken 2016 yılında 140 948 hektara çıkar. Buna göre uzun ömürlü bitki alanına ilde büyük bir ilgi olup alan giderek artmaktadır. Uzun ömürlü bitkiler arasında meyveler, içecek ve baharat bitkileri alanı 1996 yılında 79 702 hektar iken 2016 yılında 123 847 hektara çıkar. İlde meyvecilik, içecek ve baharat bitki alanı yarım kat artar. Burada bağ alanı 1996 yılında 23 048 hektar iken 2016 yılında 10 307 hektara geriler. Zaman içinde ilde giderek bağ alanları yarıdan fazla gerilemiş ve gerileme devam etmektedir. İlde zeytin ağaçlarının kapladığı alan 1996 yılında 394 hektardan 2016 yılında 6 793 hektara yaklaşık yirmi kattan fazla büyür. İlde son zamanlarda zeytinlik alan çok büyük bir ivme ile artmaktadır. İlde 1996 yılında yem bitkileri alanı 327 hektardan 2016 yılında 11 718 hektara yükselir. İlde son yıllarda hayvancılığa dayalı olarak yem bitkileri alanı otuz beş kattan fazla artar (TUİK,2016).

İlde 1996 yılında bitkisel üretimden elde edilen gelir 62 244 TL iken 2016 yılında 5 568 100 TL olur. Buna göre ilde bitki ekim alanı düşerken üretim değeri yaklaşık on kata yakın artış olur. İlde 2013 yılında tarım alanında kişi başına 2 127 TL gelir elde edilirken 2016 yılında 2 804 TL olur. Buna göre ilde kişi başına tarım geliri yarım kata yakın artış gösterir. İlde tarım 2016 yılında halkın en fazla geçim alanını oluşturmaya devam etmektedir.

İlde 1996 yılında işlenen tarım alanı ve uzun ömürlü bitkiler alanı 1 150 276 dekar iken 2016 yılında 1 155 227 dekara çok az bir artışla çıkar. 1996 yılında tarım alanında bitkisel üretim değeri 1996 yılında 62 244 000 TL iken 2016 yılında 4 557 958 000 TL olur. 1996 yılında tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin üretim miktarı 1 788 412 tondan 2016 yılında 3 130 125 tona yaklaşık iki katına çıkar. İlde toplam işlenen tarım alanı 1996 yılında 1 047 132

hektar iken 2016 yılında 1 014 279 hektar ile çok az bir azalma olur. Patates, kuru baklagiller, yenilebilir kök ve yumrular ekim alanı 1996 yılında 162 541 hektarken 2016 yılında 103 524 hektara geriler. Buna göre ilde patates, kuru baklagiller, yenilebilir kök ve yumruların ekim alanı yarıya yakın azalır. Patates, kuru baklagiller, yenilebilir kök ve yumruların üretimi de 1996 yılında 163 555 tondan 2016 yılında 99 408 tona geriler. Ekilen alan gibi üretim de azalır (TUİK, 2016).

Ziraat Bankası'nın "Tarımsal Üretim Değeri" verilerine göre, 1950'de toplam bitkisel üretim değeri içinde tahılların payı % 86 idi. Bu pay, 1972'de % 58,3'e, 1978'de de % 38,7'ye düştü. Buna karşın, 1950'de baklagillerin % 6, sanayi bitkilerinin ve meyveciliğin % 4'er olan payları, 1978'de sırasıyla % 10,9 ve % 25,8'e yükselmiştir. Sebzeçiliğin bitkisel üretim değeri içindeki payı da, 1972'de % 2,2 iken, 1978'de %14,3'e çıkmıştır. 1978'de il bitkisel üretim değerinin % 23,5'i Merkez İlçe 'den, % 18,1'i Viranşehir, % 11,3'ü Birecik. % 10,7'si Hilvan, % 9,2'si Siverek. % 8,1'i Halfeti ilçelerinden karşılanır.

Şanlıurfa'da iklimin olumsuz etkisi nedeniyle bitkisel ürün deseni çeşitlenememekte, verim ve üretim miktarları da oldukça düşük kalmaktadır. İlde kuru koşullara uyum sağlayabilen tahılların üretimiyle, baklagillerden mercimek üretimi ve bir ölçüde de meyvecilik önem kazanabilmiştir. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de bitkisel üretim içinde tahıllar, ekim alanları ve üretim miktarları açısından olduğu gibi, üretim değerleri açısından da önde gelmektedir. Ancak, tahılların toplam üretim değeri içindeki payı giderek azalmaktadır.

İlde üzüm, incir, elma, erik, zeytin, baharat, biber, marul, domates, hıyar, patlıcan üretimi diğer meyve sebzelere göre daha fazla üretilmektedir. İlde 2009 yılında 99 072 ton üretilen üzüm 2013 yılında 54 750 tona gerilemiştir. Meyve türlerinde bu sürede fazla bir değişiklik olmazken zeytin üretimi iki katına yakın artar.

Tablo 14: TUİK Verilerine Göre Bitkisel Ürünlerin Üretim Miktarları, 1996-2013-2016 (Hektar/Ton)

	1996 Hektar/Ton	2013 Hektar/Ton	2016 Hektar/Ton
Toplam	958 278/1 788 412	1 013 487/3 950 305	909 061/3 130 125
Tekstilde kullanılan ham bitkiler	.../126 951	203 320/369 689	180 285/306 859
Parfümeri, eczacılık vb.ve yem bitkileri tohumları	226/391	507/523	1 374/757
Patates, kuru baklagiller, yenilebilir kök ve yumrular	162 541/163 555	120 866/168 481	103 524/99 408
Saman ve ot (yem bitkileri)	327/8 426	7 921/260 671	11 718/403 187
Tahıllar	653 631/1 287 580	676 528/2 567 416	602 622/1 712 496
Yağlı tohumlar	109 893/201 509	3 760/548 702	8 108/526 316
Şeker pancarı	31 660/....	585/34 823	1 429/81 102
Sebzelerin üretim miktarlar (Toplam) Ton		4 006 109	
Kök ve yumru sebzeler Ton		27077/20 251	
Meyvesi için yetiştirilen sebzeler Ton		3 861 840/770 661	
Diğer sebzeler Ton		117 192/	

Şanlıurfa ilinde toplam tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin hasat edilen alanlarına bakıldığında, 2013 yılında en fazla payı % 66,8 ile tahıllar almıştır. İkinci sırada ise % 20,1 ile tekstilde kullanılan ham bitkiler yer almaktadır. İlde toplam tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin üretim miktarlarında, 2009-2013 yılları arasında % 23,3 artış olduğu görülmektedir. 2013 yılında İlde toplam tahıl ve diğer bitkisel ürünlerin üretimi içinde tahılların üretiminin payı % 65,1 olarak gerçekleşmiştir. Toplam sebze üretim miktarlarında 2009-2013 yılları arasında % 5,6 oranında artış olur. 2013 yılında, Türkiye genelindeki kök ve yumru sebzeler üretim miktarı içinde ilin payı % 0,6 olarak gerçekleşir. Meyve üretiminde ilde 2009-2013 yılları arasında % 6,0 oranında artış olur. İlde bu yıllar arasında en fazla üretilen baharat bitkileri grubu ve üzümde olur. Şanlıurfa'da üretilen baharat bitkileri Türkiye üretiminin % 33,8'ini oluşturmaktadır.

2009 - 2013 yılları arasında ilde örtüaltı sebze ve meyve üretim miktarında % 169,9 oranında artış olur. 2013 yılında İlde örtü altı sebze ve meyve üretiminde en büyük pay % 74,9 ile domatese aittir. İlde organik tarım üretim miktarı 2012 yılına göre azalarak 2013 yılında 58 362 tona düşer. Türkiye organik tarım üretimi içinde ilin payı % 3,6'dır. 2013 yılında Şanlıurfa ilindeki bitkisel üretim değeri, Türkiye'deki bitkisel üretim değeri içindeki payı % 4,1'dir. İlde toplam tarımsal üretim değeri 2009 yılından itibaren artarak 2013 yılında 5,5 milyar TL değerine ulaşmıştır. 2009 yılında ilde bitkisel üretim değeri 3 657 024 000 TL iken 2013 yılında 5 530 440 000 TL'ye ulaşır (TUİK,2013).

1993 yılında ülkede çiftçinin ortalama eline geçen fiyatlar şu şekildedir; arpa Türkiye'de 1 729, Şanlıurfa'da 1 821, buğday Türkiye'de 2 022, ilde 2 037, pirinç Türkiye'de 7 611, ilde 7 734, mercimek Türkiye'de 5 530, ilde 4 172, kütlü pamuk 6 478, şeker pancarı 442, susam 6 720, kuru sarımsak 6 000, armut 4 800, kayısı 5 750, şeftali 5 500, Antep fıstığı 34 774, badem 23 875, ceviz 28 333, kuru incir 12 278, yaş incir 3 500, balkabağı 3 120, bamya 14 621, dolmalık biber 4 318, sivri biber 4 039, domates 3 699, karpuz 2 581, kavun 2 908, patlıcan 3 310, sakız kabağı 2 925, ispanak 2 431, taze bakla 3 000, taze fasulye 5 500, havuç 2 745 ve turp 2 235 TL'dir (DİE,1995).

Tarım Ürünlerinde Verimlilik

Şanlıurfa'da başta sulama olmak üzere, gübreleme ve modern tarım araçları kullanımı gibi modern yöntemlerin pek yaygın olmayışı, birim alandan alınan verimin düşmesine yol açar. İlde 1970'lerin sonlarında kenevir ve sarımsak dışında, tüm ürünlerde verim ülke ortalamalarının çok altındadır. Ayrıca 1950-1980 arasında mercimek ve susam verimi düşer, öteki ürünlerde verim artmakla birlikte, bu artışlar oldukça düşük oranlardadır.

Hektar başına buğday verimi 1950'de 685 kg iken 1970'lerin başında (1970-1971- 1972 ortalaması) 960 kg'a çıkar, 1970'lerin sonunda (1978-1979-1980 ortalaması) ise 800 kg dolayında gerçekleşir. Böylece ilde buğday verimi 1950-1980 arasında ancak % 17 oranında artar. Aynı dönemde ülke genelindeki artış ise %138'dir. 1970'lerin sonunda hektar başına Muş'ta 1 049 kg'dır. İlde arpa verimi 1950'de hektar başına 714 kg'dır. 1970'lerin başında 1 210 kg'ı biraz aşan arpa verimi, daha sonra azalarak 1970'lerin sonunda yaklaşık 800 kg'a düşer. 1970'lerin sonunda Türkiye genelinde arpa verimi 1 865 kg'dır (Yurt Ansiklopedisi, 1981).

İlde mercimek verimi 1950'den 1970'lerin sonuna değin % 18 oranında azalır. 1950'de hektardan 720 kg mercimek alınırken bu miktar 1970'lerin başında 940 kg/hektar dolayında olan Türkiye ortalamasının üzerine çıkarak 1 030 kg/hektara yükselir. 1970'lerin sonunda ise, Türkiye ortalaması 1 030 kg'ye yaklaşır, ilde ise 590 kg'a dek düşer.

Şanlıurfa'da pamuk verimi de ülke ortalamasının altındadır. 1960'ların başında, hektar başına pamuk verimi lifte 400 kg, tohumda 600 kg dolayındadır. Bu miktar 1970'lerin sonunda lifte 570 kg, tohumda ise 910 kg dolayına yükselir. 1960'la 1970'lerin sonları arasında ilde lif verimi % 43, tohum verimi ise % 50 artarken Türkiye genelinde verim artışı lifte %128, tohumda ise %115 dolayındadır. İlde ülke ortalamalarının üzerinde olan kenevir lifi verimi, 1950'de hektar başına 700 kg dolayında iken 1970'lerin sonunda 1 550 kg'a çıkar. 1970'lerin sonunda hektar başına lif kenevir verimi Türkiye genelinde 1 329 kg'dır.

Tablo 15: Şanlıurfa ve Türkiye'de Ana ürünlerde Verim (kg/ha) ve Artış Oranı (%)

Ürün Türü	1950		1978-79-80 Ortalaması		Artış Oranı (%)	
	Ş.Urfa	Türkiye	Ş.Urfa	Türkiye	Ş.Urfa	Türkiye
Buğday	685	770	803	1 829	17,2	137,5
Arpa	714	1 101	799	1 865	11,9	69,4
Mercimek	721	610	590	1 027	-18,2	68,4
Pamuk Saf	396	328	567	749	43,2	128,4
Pamuk Tohum	604	557	907	1 199	50,2	115,3
Kenevir Tohum	170	265				
Kenevir Lif	707	541	1 551	1 319	119,4	143,8

4. MAKİNELİ TARIM, GÜBRE KULLANIMI VE SULAMA

Makinelî Tarım

1927 yılında ülkede ziraat alet ve makineleri miktarı 1 441104 adet olarak yer almaktadır. 1927 Tarım Sayımına göre, ilde 17 000 kadar tarım araç ve gereci vardır. Her 100 dönüm toprağa 0,2 tarım aracı düşer. Modern tarım aracı sayısı ise yalnızca 62'dir. Şanlıurfa İlinde tarım araçlarındaki gelişme 1950'lerde başlar 1970'lerde bir ölçüde hızlanır. Ancak, geniş ekim alanları göz önüne alındığında ildeki tarımsal makineleşmenin oldukça geri bir düzeyde kaldığı söylenebilir (Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü. Ziraat Alât ve Makineleri İstatistiği 1940, İstanbul. 1941). Bunun yanında, modern tarım araçlarının dağılımında da önemli dengesizlikler vardır. 1950'de ilde yalnızca 146 traktör vardır. Bu sayı 1961'de 584'e, 1962'de 437, 1965'de 822 traktör, 1970'te 1 059'a yükselmiştir. 1970'ten 1980'e değin % 234 artarak 3 535'e çıkar. İlin Türkiye traktör varlığı içindeki payı giderek azalır. 1950'de % 1,5 olan bu pay 1970'te %1'e, 1980'de % 0,8'e düşer. İlde 1957 yılında 369 biçerdöver yer alır (DİE, 1978; DİE,1935; DİE,1950; DİE,1960; DİE,1965; DİE,1970; DİE,1980).

Şanlıurfa'daki önemli tarım alanları, düz ve geniş ovalardan oluşmakta, bu ise ilde traktör kullanımını bir hayli kolaylaştırmaktadır. Ancak, modern üretim ilişkilerine henüz geçmemiş olan ilde, üretim düzeyinin oldukça düşük, gelir dağılımının dengesiz ve satın alma gücünün düşük olması, küçük mülklerde makineleşmeyi kısıtlamaktadır. Büyük topraklı işletmelerde ise toprak sahiplerine emek gücü kullanımı makine kullanımından daha ekonomik gelmektedir (Türkiye İş Bankası. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinin Ekonomik Durumu, Ankara. 1981), Son yıllarda geleneksel üretim ilişkileri bir ölçüde çözülmekle birlikte, ilin tarımsal yapısında hâlâ ağırlığını korumakta ve bu sosyal yapı modern tarım tekniğine geçişte önemli sınırlamalar getirmektedir. İlde traktör başına düşen ekili alan da oldukça fazladır. 1970'te ilde 1 traktöre 559 hektar ekili alan düşerken, bu miktar. 1980'de 177 hektara iner. Türkiye genelinde ise bu değerler 1970'te 146 hektar iken 1980'de 37 hektar olur (DİE, 1970; DİE,1980).

Traktör dışındaki modern tarım araçlarındaki gelişme de yüksek boyutlara erişemez. 1970-1980 arasında harman makinesi sayısı yaklaşık % 172, biçerdöver sayısı % 11 artar, bu oranlar ülke genelinde sırasıyla % 561 ve % 63 dolayındadır. İlde en yüksek artış mibzer ve motopomp sayılarında görülür. 1970'te 824 adet olan mibzer sayısı % 457 artarak 1980'de 4 589'a yükselir. Motopomp sayısı ise % 254 artarak 1 735'ten 6 149'a çıkar. Bu iki oran da ülke ortalamalarının üzerindedir. İlde, modern tarım araçları artarken, birçok ilde görülen tersine, geleneksel tarım araçlarından yalnızca karasaban sayısı azalır. 1970'ten 1980'e karasaban sayısı % 41 azalır, buna karşılık hayvan pulluğu sayısı % 42,5, döven sayısı ise % 211 oranında artar. Tarımda makine kullanımı, büyük mülklerde ortakçı ve yarıcı olarak çalışan birçok köylünün topraktan koparak göç etmesine yol açmıştır. Daha gelişmiş illerde, mevsimlik tarım işçiliği olanağı bulan topraksızların ise mülk sahiplerine karşı olan kişisel bağımlılıkları bir ölçüde kırılmıştır (Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, Tarım Alet ve Makineleri Araştırması, 1979, 1981).

Tablo 16: Şanlıurfa'da Tarımda Makineleşme(TUİK,1996,2009, 2013 ve 2016)

	1996	2013	2016
Pulluk	10 794	20 030	20 803
Ekim makinesi	6 509	13 588	14 413
Gübre dağıtma makinesi	2 390	6 372	6 910
Sabit Süt Sağım Tesisi	27	35	35
Seyyar Süt Sağım Makinesi	198	352	450
Su pompası	6 311	12 766	12 427
Biçerdöver	231	167	224
Traktör	9 263	15 740	16 729

Gübreli Tarım

Tarım alanında tarıma yardımcı girdilerin kullanımı da pek yaygınlaşamamıştır. İlde doğal gübre kullanılmaz. Yapay gübre kullanımı ise 1970'lerde belli ölçüde yaygınlaşabilmiştir. 1950'lerde başlayan ve 1970'lerde bir ölçüde hızlanan makineleşme, Türkiye geneline göre oldukça geri düzeydedir. Şanlıurfa'da gübre kullanımı yaygın değildir. Doğal gübre kullanımının yaygın olmayışının nedeni ilde hemen hemen hiç orman olmadığından, hayvan dışkılarının (tezek) yakıt olarak kullanılmasıdır. Tarım alanlarında toprağın hayli kalın olmasına karşın yüksek oranda su erozyonu sorunu vardır. Su erozyonu, besin maddelerim taşıyıp götürmekte, uzun yıllar boyunca yapılan bitkisel üretim de toprağı zayıflattığı için, yapay gübre kullanımı zorunlu olmaktadır. İlde yapay gübre kullanımı 1970'lerin ortalarında yaygınlaşır. 1965'te 500 tonun üzerinde olan il gübre tüketimi, izleyen yıllarda artar ve 1969'da 85 000 tona ulaşırken 1970-1975 arasında bu oran bir hayli azalır. Bunda 1973'teki şiddetli kuraklık yüzünden ekim alanlarının daralmasının ve üreticilerin ekonomik sıkıntı içine düşmelerinin payı olur. 1975'ten başlayarak yapay gübre kullanımı artmaya başlar, 1979'da en yüksek düzeyine ulaşır. 1980'de ise gübre fiyatlarındaki hızlı artış ülke genelinde olduğu gibi İlde de yapay gübre tüketiminin azalmasına yol açar. İl ekim alanlarının genişliği göz önüne alındığında gübre kullanımı çok yetersizdir. Bu durumun toprakların doğal verimliliğinin düşmesine yol açmaktadır (DİE, 1950; DİE, 1960; DİE,1965; DİE,1970; DİE,1975; DİE,1980).

Tablo 17: 1965-1980 Arası Şanlıurfa'da Gübre Kullanımı

Yıllar	Azotlu	Fosforlu	Potaslı	Toplam
1965	336	188		524
1969	36 615	48 224		84 839
1971	20 000	19 000		39 000
1973	14 005	14 087		28 092
1977	54 493	85 640		140 133
1979	68 945	95 001		163 946
1980	45 000	60 250	100	105 350

Sulu Tarım

Şanlıurfa tarımı doğal koşullara bağımlıdır ve tarım daha çok büyük toprak mülkiyetinin egemenliğinde topraklarda gerçekleşir. Bu durum tarımın gelişmesini önlemiştir. İl toprakları, bitkisel üretim için hayli elverişli ise de, kurak iklim koşulları tarımsal üretimi ve verimi düşürmektedir. Kurak geçen yıllarda üretim büyük ölçüde düşmektedir. Bunun tipik örneği 1973 yılıdır. Kuraklığın bu denli etkili olmasının nedeni, üretimin teknik düzeyinin bayii geri oluşudur. Bunun en somut göstergesi sulama yetersizliğidir (Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Meteoroloji Bülteni, Ankara, 1974).

İl topraklarının büyük ölçüde sulamaya elverişli olmasına ve ilden Fırat gibi zengin bir su kaynağının geçmesine karşın, sulama tesislerinin yetersizliği yüzünden, toprakların çok küçük bir bölümünde sulu tarım yapılabilmektedir. Sulu tarım yapılan alanlar, bitkisel üretim alanlarının yalnızca % 3'ünü oluşturur. Nadaslı kuru tarım ezici biçimde egemendir. İl, ülkede nadasın en yaygın olduğu illerden biridir.

Şanlıurfa'da sulama, bitkisel üretimde verimliliğin artırılması için en önemli koşuldur. Yağışlar yetersiz, buharlaşma da çok olduğundan, yaz aylarında topraklardaki nem oranı hızla düşmekte, sulama zorunlu bir hâle gelmektedir. İlin en önemli akarsuyu Fırat Irmağı'dır. Ayrıca, Culaç Çayı, Cem Çayı, Zengeçen Çayı gibi akarsular ve küçük dereler başlıca yerüstü su kaynaklarını oluşturur. Ancak, bu küçük akarsuların çoğu yaz aylarında kurur. Kimi dereler de bir köyün ancak birkaç bahçesini sulamaya yeter. Bunun başlıca nedeni, yağışların azlığı yanında, toprakların kalkerli oluşu ve suda kolayca eriyen kalkerler yüzünden yüzeyde akarsu oluşmamasıdır. Yeraltı kaynaklarıyla beslenen kimi akarsular da kısa ve cılız sulardır.

İlin yeraltı su kaynaklarından yararlanmak üzere çeşitli kuruluşlarca kuyular açılmaktadır. Ama Harran Ovası'nda 100-200 m derinlikte, Suruç'ta 3-40 m derinlikte su çıkmaktadır. Su kıtlığı köyler ve aşiretler arasında çatışmalara neden olmaktadır. Kurak geçen yıllarda (1964 ve 1973'te olduğu gibi) insanlar, il dışına göç etmek zorunda kalmıştır. İl toprakları sulamaya büyük ölçüde elverişlidir ve ilden Fırat gibi büyük bir su kaynağı geçmektedir. Ama sulama tesislerindeki yetersizlik yüzünden toprakların çok küçük bir bölümünde sulu tarım yapılabilmektedir (DSİ,1981).

1956 yılında ülkede DSİ tarafından sulanan arazinin 142 027 m² olduğu ve bunun bölgelerdeki oranında yaklaşık yüzde elli oranında Güneydoğu'da en fazla oranda sulama sağlanır. Toprak-Su, Devlet Su İşleri (DSİ) gibi kuruluşlar küçük su kaynaklarından yararlanmayı sağlayan sulama tesisleri kurarlar. 1962-1965 arasında 2 186 hektar alan sulamaya açılır. Değişik tarihlerde yapılan çalışmalarla, Ceylanpınar Devlet Üretim Çiftliği'nde sulama ve pompalama tesisleri kurularak 6 700 hektar alan sulamaya açılır. Ayrıca, çiftliğin Akrepli, Telhamut, Beyazkule işletmelerinde açılan 150 kuyuyla 8 850 hektarlık bir alan yağmurlama yöntemiyle sulanmaktadır. Bunların dışında, 1956'dan beri Harran Ovası'nda 2 tane sulama amaçlı kuyu açılmıştır. Akçakale'de Toprak ve Tarım Reformu (TTRM) Projeleri adıyla 6 proje sonuçlandırılarak, toplam 15 000 hektar alan sulanmaya başlanmıştır (DSİ,1981).

Önce Karababa Barajı adı verilen tesis Fırat üzerinde kurulan üçüncü büyük baraj (ötekiler Keban ve Karakaya barajları) olacaktır. Baraj üç amaçlıdır: Elektrik üretimi, sulama ve taşkın önleme. Barajın yapımıyla toplam 730 000 hektar toprağın sulanacağı öngörülmektedir. Bu alanın Çukurova'nın 6 katı olduğu hesaplanmıştır. Barajda depolanacak suyu Harran ve Ceylanpınar ovalarına akıtacak olan sulama tünelinin (Urfa Tüneli) yapımına 1977'de başlanmış, 1983'te 14 kilometrelik bölümü tamamlanmıştır. Akçakale-Yukarıçatak, Polatlar, Sevimli kapalı ve açık sistemleri, Siverek Derbi Göleti, Aşağı Fırat ve Akçakale Sulama Tesisleri, toprak iyileştirme projeleri de Aşağı Fırat Projesi kapsamına giren çalışmalardır. Ayrıca Suruç ve Bozova ilçelerindeki Baziki (Yaylak) ovalarında 146 500 hektar alanın sulama suyu gereksiniminin Atatürk Baraj Gölü'nün iki ayrı noktasından pompalanma ve çekimle alınacak suyla karşılanması planlanmıştır. Sulanması amaçlanan bu alanın 101 600 hektarı Suruç Ovası'nda, 44 900 hektarı da Baziki Ovası'ndadır (DİE, 1980; DİE,1985).

Aşağı Fırat Projesi kapsamına giren ve Urfa Tüneli'yle sulanamayan Siverek- Hilvan ve Yukarı Mardin ovalarındaki 400 000 hektarlık alanın sulanması için de Siverek- Hilvan Pompaj Sistemi Projesi hazırlanmıştır. Bu proje uyarınca Fırat'a karışan küçük dereler üzerinde 17 depolama tesisi ve bu depolara aşamalı olarak su basacak 7 tane pompa istasyonu yapılması kararlaştırılır.

Bozova Pompaj Sulaması'yla Siverek- Hilvan ve Urfa-Harran sulamaları arasında kalan 55 300 hektarlık alanın sulanması öngörülmektedir. Atatürk Baraj Gölü'nün Bozova kolundan alınacak su aşamalı pompa istasyonlarıyla tarım alanlarına iletilecektir. Şanlıurfa'da 142 000 ha'lık ekilebilir arazinin 1999'da % 84,2'si sulanabilir hâle gelir. 2004 yılı verilerine göre, Şanlıurfa ilindeki tarım alanlarının % 90,3'ü (1.084.755 ha) ekili, % 9,7'si (117.067 ha) ise dikili alan olarak değerlendirilmektedir. Toplam tarım alanları içerisinde sulanan tarım alanları ekili-dikili alanlar bakımından incelendiğinde, ekili alanların % 25,9'unda (312.517 ha), dikili alanların ise sadece % 0,1'inde (1.249 ha) sulu tarım yapılmaktadır (DİE, 2000; TÜİK 2004).

Halk sulamaları sonucunda, neredeyse kamu sulama alanları (171.080 ha) kadar bir alan, sulama (141.437 ha) imkânına kavuşmuştur. Halk sulamalarının en yaygın olduğu alanlar Siverek-Viraneşehir platosunda (Siverek, Hilvan ve Viraneşehir ilçelerinde), Urfa-Bozova Platosunun batısında Bozova ilçesinin kuzeyinde Atatürk baraj göletinin yakın çevresinde, Suruç Ovası'nda, Fırat vadi tabanındaki Mezra ve Altınova vadi tabanı ovalarındaki tarımsal alanlardır. Şanlıurfa İl Planlama ve Koordinasyon Müdürlüğü'nün bilgilerine göre, yukarıda da belirtildiği gibi, 171.080 hektarlık alan sulamaya açılmış olup, bu da 2004 yılı itibarıyla halk sulamaları da dâhil sulamaya açılan alanın yarısından fazlasına (% 54,7), kamu sulamaları çerçevesinde sulamaya açılacak alanın yaklaşık 1/3'üne (% 31,4), çalışma alanımızda sulanabilir alanın da 1/5'ine (% 20,5) tekabül etmektedir. Ayrıca, kamu sulamalarının 2/3'ünden (% 70,1) fazlası Harran Ovası'nda yer almaktadır.

İlin sulama sorunlarının Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) kapsamındaki Aşağı Fırat Projesi içinde yer alan Atatürk Barajı ve Urfa Tüneli'nin bitimiyle çözülür. Proje, Dicle ve Fırat ırmaklarının aşağı kesimleriyle, bunlar

arasında uzanan ovaları kapsar. GAP, 12 büyük projeden oluşur. Aşağı Fırat Projesi bu 12 projeden biridir. Proje-nin kapsamına Karakaya ve Atatürk barajlarıyla Urfa Tüneli girmektedir. Aşağı Fırat Projesi'yle enerji üretimi yanında Ceylanpınar ve Siverek-Hilvan ovalarının sulanması sağlanır. 1983 Kasımı'nda temeli atılan Atatürk Barajı, Fırat üzerinde Bozova ilçesi yakınlarında 1992 yılında faaliyete geçmiştir. Barajın yıllık ortalama su akışı 26 654 milyar metreküptür. Toplam su depolama hacmi 48,7 milyar metreküptür. Şanlıurfa, Harran, Mardin, Ceylanpınar, Siverek-Hilvan ovaları ile beraber 1,43 milyon dönüm arazi sulanır hâle gelir. Tüm alanların sulamaya açılması hâlinde, yıllık getirisi 2,5 milyar dolar olacaktır. Urfa Tüneli'ne 1994'te törenle su verildi. Tünel, Fırat'ın suyunu Harran'a kavuşturdu. 26,4 km uzunluğunda iki paralel tünel inşa edilmiştir. 7,62 m çapında, beton kaplamalı, dairesel kesitli tünellerdir. Bağlantı ve ulaşım tünelleriyle birlikte toplam tünel uzunluğu 57,8 km'dir. İlde 1985 yılında Birecik Baraj inşaatı başlamış ve 1990 yılında açılmıştır. Baraj Şanlıurfa'da 92700 ha alanı sular. İlde 1985 yılında yapımına başlayan Hacıhıdır barajı inşaatı 1989 yılında tamamlanır. Baraj 2080 ha alanı sular (DPT, 1990; DİE, 1990).

Şanlıurfa'da Arazi Büyüklüğü ve İşletmesi

İlde büyük toprak mülkiyetiyle aşiret ilişkileri iç içedir. Hâlâ kimi köyler bir kişi, aile ya da sülalerindir. Büyük mülkler genellikle "azap" adı verilen topraksız köylülere, ortakçılıkla işlenmektedir. Büyük mülk sahipleri ve aşiret reisleri azapları, ekonomik bakımdan olduğu kadar, sosyal ve siyasal bakımdan da etkileri altında tutabilmektedir. Topraksız köylülerden bir bölümü azapların olanaklarından da yoksundur. Bunlar bir mülk sahibine bağlı değildir. Gösterilen işleri yaparlar. Bunlar, il halkının ekonomik bakımdan en güçsüz kesimidir.

Şanlıurfa'da büyük toprak sahipliğinin kökeni çok eskilere uzanır. Daha Selçuklular Dönemi'nde aşiret ilişkileriyle iç içe geçen büyük mülkler oluşmuştur. Aşiret içindeki sıralanış düzeni nedeniyle, aşiret reisleri, toprakların büyük bölümünde kullanım hakkı elde etmiştir. Osmanlı Dönemi'nde ise, Doğu ve Güneydoğudaki aşiretlere ve beyliklere içişlerinde özerklik tanınmış ve böylece onların merkeze bağlılıkları sağlanmıştır. Devletle yaptıkları anlaşmayla, topraklar üzerindeki hakları yasallaşan beyler giderek güçlenmiştir. Bu dönemin bir özelliği de toprakların ve beyliğin babadan oğula geçmesi, aşiret üyelerinden alınan vergilerde ve belli töreler çerçevesi içinde alınacak kararlarda beylerin tek yetkili durumunda olmalarıdır. Şanlıurfa yöresi Osmanlı Dönemi boyunca devlete karşı askeri yükümlülüklerini yerine getirmek koşuluyla içişlerinde özerk olan beyler ve aşiret reislerince yönetilir.

Cumhuriyet Dönemi'ne gelindiğinde, ildeki toprak yapısına, beylerin büyük mülkiyetinin yaygın olduğu aşiret ilişkileri yanında, şeyhlik gibi dinsel kurumların etkileri de karışmıştır. Cumhuriyet Dönemi'nde zaman zaman önlemler alınmak istenmekle birlikte, büyük toprak sahiplerinin etkinlikleri ortadan kaldırılamamıştır. Hatta, tarımda makine kullanımının ve tarımsal ürünlerin değerlendirilmeye başladığı 1950'lerde büyük toprak sahipleri kimi zaman hazine topraklarını kimi zaman köyün ortak malı olan çayır ve meraları kullanımları altına alarak, etkilerini artırmışlardır. Bu durum Şanlıurfa'da topraksızlaşma sürecinin çok hızlı olmasına yol açmıştır. Ancak 1950'lerde başlayan bu toplumsal değişim çok köklü olmamış, büyük mülkiyetin varlığı korunmuştur (Toprak-Su Genel Müdürlüğü, (1978), Türkiye Arazi Varlığı, Ankara).

Şanlıurfa'da su kaynaklarının kullanımı da toprakların kullanımı kadar önemlidir. Su kaynakları da en verimli toprakları ellerinde bulunduran büyük mülk sahiplerinin denetimi altındadır. İşletmelerin % 60'ını oluşturan 0-100 dekar topraklı küçük işletmeler, kuru tarım koşulları nedeniyle, düşük verimli işletmelerdir. Bunlar ancak, buğday ve arpa gibi tahıl türleri yetiştirebilmektedir. Bu küçük işletmelerin geçimlik bir gelir elde etmeleri hemen hemen olanaksızdır. Yaşama koşulları çoğu köyde birkaç kuyudan sağlanan suya bağlıdır. Özellikle kurak geçen yıllarda bütün bir köyün göç ederek boşalması gibi olaylara rastlanmaktadır.

İlde büyük toprak sahipliği ve aşiret ilişkilerinin yanında, ilin doğal koşullarının sonucu olan yaşama güçlükleri de tarımsal yapıyı olumsuz yönde etkilemektedir. Bu yüzden, 1945'te çıkarılan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu uygulaması ilk olarak güneydoğu illerinden başlatılmış. 1950'de 5602 sayılı Tapulama Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle ilk uygulama alanı olarak il seçilmiş. Köy Envanter Etütleri 1961'de Şanlıurfa İli'nden başlatılmıştır. Ülkede 1947-50 yılları arasında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gereğince 1 497 148 m² arazi 32 688 aileye dağıtılmıştır. Toprak dağıtımı ve çiftçileri topraklandırma çalışmasında Güneydoğu ve Doğu bölgelerindeki feodal yapı ile ailelerin çoğunun toprağı olmaması nedeniyle aile başına düşen oran daha fazla çıkmaktadır (Yurt Ansiklopedisi,1981).

Köy Envanter Etütlerine göre, 1960'larda ilde 644 köyün 51'i bir kişinin, 40'ı bir ailenin. 32'si de bir sülalenin özel mülkü durumundadır. Bu durumda olan köy sayısı toplam 123'e ulaşır. Devlet İstatistik Enstitüsü'nün (DİE) 1961'de yaptığı 1 000 dekarlık ve daha büyük işletmelerin illere göre dağılımını gösteren bir ankete göre il 1 000 dekardan büyük işletmelerin en yaygın olduğu ildir. Şanlıurfa'da 444 tane 1 000 dekardan büyük işletme vardır. Yine söz konusu ankete göre il 5 000 dekarlık ve daha büyük işletme sayısı açısından sondan ikinci il durumundadır. 1961 anketi, 1962-1968 Köy Envanter Etütleri ve 1970 Tarım Sayımı verileri ilde toprak dağılımındaki

dengelesizliği açıkça gösterir. Bu eşitsiz dağılım henüz kadastrosu yapılmamış, tapulanmamış, özel kişilerin kullanımı altında olan hazine toprakları da dikkate alınırca daha da belirginleşir. Ayrıca, toprak dağılımının saptanmasında, mülkiyet durumu değil, işletme durumu göz önüne alınmaktadır. Oysa, bir kişinin birkaç büyük işletmesi olabilmektedir. Bu ve buna benzer etkenler göz önüne alınırca dağılımdaki dengelesizlik daha da artabilir (TMMOB Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası, 1979).

Şanlıurfa, aynı zamanda, topraksız aile oranı en yüksek ildir. 1950 Tarım Sayımına göre Türkiye genelinde bu oran % 5,9 iken İlde % 36,7'dir. 1962-1968 Köy Envanter Etütlerine göre ise topraksız aile oranı Türkiye genelinde % 30,7'ye, ilde % 55'e ulaşır. Bu duruma göre ildeki çiftçi ailelerin yarısından çoğunun toprağı yoktur. İldeki topraksız aileler, genellikle büyük işletmelerde ortakçı olarak çalışır. Ortakçılığın en yaygın olduğu illerin başında Şanlıurfa gelmektedir.

Şanlıurfa, Türkiye'de toprak dağılımının en eşitsiz olduğu illerin başında gelir. İlde, topraklar önemli ölçüde büyük toprak sahiplerinin elinde yoğunlaşır, topraksız ailelerin oranı büyük boyutlardadır. 1970'te ildeki tarımsal işletmelerin % 4,3'ünü 500 dekarдан büyük işletmeler oluşturur. Bu işletmeler toprakların % 42,8'ini işler. İşletmelerin % 0,3'ünü oluşturan 5 000 dekarдан büyük işletmeler ise toprakların % 17,5'ini elde tutar.

Devlet İstatistik Enstitüsü'nün (DİE) tarımsal bölge ayırımına göre, Türkiye'deki 2 500-5 000 dekarlık işletmelerin % 44'ü Şanlıurfa'yı da içeren Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndedir. Bölgedeki bu tür işletmelerin de % 33,3'ü ildir. Aynı biçimde, ülkedeki 5 000 dekarдан büyük işletmelerin % 63,4'ü Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, bu bölgedeki 5 000 dekarдан çok topraklı işletmelerin de % 39,4'ü ilde yer alır.

İlde 0-100 dekar toprağı olan ve il koşullarında geçimlik düzeyin altında kalan cüce işletmeler olarak nitelendirilebilecek işletmeler, tüm işletmelerin % 60'ını oluşturur. Bu işletmeler toprakların yalnızca %16,5'ini işler. Geçimlik düzeydeki işletmeler sayılabilecek olan 100-200 dekar topraklı işletmeler tüm işletmelerin % 23'ünü oluşturur ve toprakların ise yalnızca % 19'unu işler. Türkiye genelinden farklı olarak Şanlıurfa'da geçimlik küçük işletmeler egemen işletme biçimi değildir.

Genellikle kuru tarım yapılan ilde 200-500 dekarlık işletmelerin orta büyüklükte işletmeler olduğu düşünülebilir. Bu işletmelerin tüm işletmeler içindeki payı % 12-7 iken işlenen topraklardaki payları % 21,9'dur. Büyük işletmelerin alt sınırı 500 dekarдан başlar. Şanlıurfa'da 500-1 000 dekarlık işletmeler ildeki tüm işletmelerin % 3,4'ünü, işledikleri topraklar ise ekili toprakların % 16,2'sini oluşturur. Türkiye genelinde ise, bu büyüklükteki işletmeler, tüm işletmelerin ancak % 0,5'ini oluşturmakta, toprakların % 6,5'ini işlemektedir.

1970 Tarım Sayımı verileri incelendiğinde ilde toprak dağılımının son derece eşitsiz olduğu saptanabilmektedir. I. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda. İli de içeren Doğu ve Güneydoğu illerine öncelik tanınmıştır (Köy İşleri Bakanlığı. Köysel Alan Envanteri, Ankara, 1971). 1973'te çıkartılan ve 1978'de yürürlükten kaldırılan 1757 sayılı Toprak ve Tarım Reformu Yasası uygulaması da, yalnızca İlde sınırlı ölçüde uygulanmıştır. 1970 Tarım Sayımına göre, ilde 1 000 dekarдан büyük işletmelerin oranı % 0,9 kadardır. Ama bu işletmeler, ekili toprakların 1/4'ten çoğunu, (% 26,6'sını) işler. Ülke genelinde ise aynı büyüklükteki işletmeler, tüm işletmelerin % 0,14'ünü oluşturur, toprakların % 5,4'ünü elinde tutar. İlde 5 000 dekarı aşkın topraklı çok büyük işletmeler ise, toprakların % 17,5'ini işler. Ülke genelinde ise 5 000 dekarдан büyük işletmelerin topraktaki payı % 2,7'dir. İlde bu tür işletmelere ortalama 8 800 dekar toprak düşer. Birkaç ailenin elindeki toprağın ise 50 000- 100 000 dekar arasında değişir. 1970 Tarım Sayımına göre, Türkiye genelindeki ortakçılık yapan 77 543 ailenin 10 766'sı ildir. Ancak, büyük toprak sahiplerinin makine kullanmaya başlamaları ortakçı ailelerden bir bölümünü topraklardan koparmış ve Çukurova, Gaziantep, Hatay, İçel gibi illerde mevsimlik tarım işçisi olarak çalışmak zorunda bırakmıştır. Topraksız ve az topraklı ailelerin çokluğu ilin büyük kentlere de önemli ölçüde göç vermesine yol açmıştır. İlde toprak dağılımının aşırı dengelesiz olması ve üretim ilişkilerinin gelenekselliği nedeniyle, ülke genelinde toprak dağılımındaki dengelesizliğin giderilmesi yönünde yapılan her girişim ilk olarak Güneydoğu Bölgesi'nden ve çoğu kez de Şanlıurfa İli'nden başlatılmıştır (Silier,1979).

1945'te çıkartılan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun (ÇTK) Şanlıurfa'daki uygulaması sonucunda 1 190 hektar vakıflardan, 370 hektarı ise kişilerden olmak üzere, toplam 1 560 hektar alan kamulaştırılmıştır. Bu yasa uyarınca, toprak dağıtımını işlemleri Toprak ve İskân İşleri Genel Müdürlüğü'nün oluşturduğu komisyonlarca yapılmış, hazine topraklarının belirlenmesinde kadastro yöntemi uygulanmadığı için, bu toprakları işleyen ailelerden toprak alınmamıştı. İzleyen yıllarda, topraksız ailelere verilen işletme büyüklüğü giderek küçülmüştür. Toprak reformu konusundaki tartışmalar, 1961 Anayasası'nın hazırlanışı ve kabulü döneminde hızlanmıştır. 26 Temmuz 1972'de Ön Tedbirler Yasası ve Haziran 1973'te 1757 sayılı Toprak ve Tarım Reformu Yasası çıkarıldı. Yasanın 1. Maddesinde: "Bu kanun açısından toprak ve tarım reformu, toprak mülkiyet dağılımının, tasarruf ve işletme şeklinin ve işletmelerle ilgili yapının verimlilik ve sosyal adalet ilkelerine uygun olarak düzenlenmesidir." deniliyordu. Bu yasa uyarınca, bölgesel uygulama öngörülüyor ve ilk olarak 1 Kasım 1973'te Toprak ve Tarım

Müsteşarlığı'nın önerisi ve Bakanlar Kurulu kararıyla Şanlıurfa İli toprak ve tarım reformu bölgesi olarak ilan ediliyordu. Yasanın 14. Maddesine göre, bir bölgenin TTR bölgesi ilan edilmesini izleyen 3 ay içinde, “tarım arazilerinin sahipleri veya malik sıfatıyla zilyedleri” sahip oldukları toprak miktarı ve niteliği konusunda bildirim vermekle yükümlü tutulur. Bu 3 ayın bitiminde, bölgede toprak reformu uygulaması sona erinceye değin, satış ve devir işlemi yapılamayacak, bu süre ise 3 yılı geçemeyecektir. Oysa 1961'den beri süregelen reform tartışmaları, büyük toprak sahiplerinin topraklarını, aile üyeleri ya da mirasçılar arasında dağıtmasına ya da biçimsel olarak satmasına yol açmıştır. Yasanın getirdiği 3 aylık süre, bu satış ve dağıtım işlemi hızlandırdı. 3 ayın bitiminde büyük topraklar oldukça parçalanmıştı. Ayrıca “devir ve temlik yasağı” konan 3 yıl içinde uygulama bitirilememiş, devir satış hakları yeniden doğmuştur. Kamulaştırmalarda, aile bir bütün olarak kabul edilmişti; aile reisleri, kadınlar ve reşit olmayan çocukların toprakları birlikte ele alınır. Bu durum birçok kişinin eşinden boşanarak bağımsız aile başkanı olmasına ya da küçük çocukların yaşlarının büyütülmesiyle, toprakların aile içinde dağıtılmasına yol açmıştır. Dinsel kurullarla evlenmelerin çok yaygın olduğu ilde, yasalara göre boşanmış olma pek önemli olmaz (Yurt Ansiklopedisi, 1982).

Yasanın 6. maddesinde, verimli olarak işletilmeyen ya da doğrudan doğruya işletilmeyerek kiraya ve ortakçuya verilen toprakların kamulaştırılacağı belirtilir. Uygulamada ise, kullanım durumu, yörede oturan kişilerin beyanlarıyla saptanmıştır. Bu uygulama çeşitli sorunlara yol açmaktaydı. Topraklandırmada dört ölçüt getirilmişti. Birinci ölçüt, ilin iklimi, toprak özellikleri ve var olan sulama koşullarında bir ailenin geçinebilmesi için gerekli toprak miktarını saptar. Buna göre, geçimlik işletme olarak, kurak bölge için kuru tarım koşullarında ortalama 287 dekar, sulu tarım koşullarında ortalama 60 dekar kabul edilir. Dağıtılacak toprak miktarı, toprak isteyen ailelerin tümüne yetmediği takdirde ikinci ölçütün uygulanması söz konusudur. Buna göre, her aileye birinci ölçütte saptanan toprak miktarının 3/4'ünün verilebileceği belirtilir. Üçüncü ölçüte göre, bölgedeki su potansiyelinin kullanılmasıyla, ileride sulu tarımın yaygınlaştırılacağı göz önüne alınarak, ortalama 151 dekarlık (kuruda 115 dekar, suluda 36 dekar) toprak dağıtılması öngörülür. Dördüncü ölçütte ise, dağıtılacak toprak miktarının yine de yetersiz kalması durumunda, üçüncü ölçütteki toprak miktarının 3/4'ünün dağıtımını önerilir.

Ancak uygulamada yalnızca ilk ölçüt dikkate alınmıştır. Ayrıca yasada Devlet Su İşleri'nin kanal geçirdiği toprakların sulanabilir toprak kabul edilmesi ve sahibine daha az bir pay bırakılması öngörülmüşken, çoğu kez bu durum da dikkate alınmamıştır. Dağıtımdan yararlanacak hak sahibi ailelerin saptanmasında (madde 52), toprak isteyen ailelerin bildirge vermeleri istenir. Bu aileler arasında yapılacak toprak dağıtımında şu sıra gözetilmiştir: Reform bölgesi içinde ve dışında yeterli toprağı olmaması, reformdan önce o il çevresinde en az 3 yıl oturmuş olmak, yasa hükümlerine aykırı olarak toprağı elinden çıkarmamış olmak, bedensel ve ruhsal açıdan çiftçilik yapacak nitelikte olmak, 21-60 yaşında olmak, Türkçe okuma-yazma bilmek, tarıma ilişkin dallarda en az 6 ay eğitim görmüş olmak, evli ve çocuklu olmak, yeterince üretim aracına sahip olmak vb. Aranılan bu özelliklerden çoğunun hayli özel koşullar olması, Şanlıurfa'da okuryazarlık ve okullaşma oranlarının düşük oluşu, toprak dağıtımında önemli sorunlar çıkartabilecek niteliktedir.

1 Kasım 1973'te başlayıp, 10 Mayıs 1978'de sona eren uygulamanın başlangıcından bitimine değin, ilde 1 613 aileden 1 616 000 dekar alan kamulaştırılmış, bunun yalnızca 231 000 dekarı 13 118 aileye dağıtılmıştır. Oysa, 75 700 aile toprak istemiyle bildirge vermişti. Bu bildirgelerin yalnızca 10 507'si incelenenlerden 5 404'ü kabul edilmiştir. Sonuç olarak 75 700 aileden sadece 1 218'ine aile başına ortalama 190 dekar dolayında toprak dağıtılmıştır. Bu arada, bedeli ödenerek kamulaştırılan toprakların dağıtılan bölümünden geriye kalan toprakların büyük bölümü eski sahiplerince düşük fiyatlarla kiralanarak işletilmiştir.

Yasanın TTR kooperatifleri kurulmasını öngören 70. Maddesi gereğince ilde 12 kooperatif kurulmuştur. Bunlar genel olarak TTR Müsteşarlığınca seçilmiş 7 kişilik bir yönetim kuruluyla sınırlı kalmıştır. Bu kooperatiflere, 1 027'si zorunlu, 14'ü de isteğe bağlı olarak 1 041 çiftçi girmiş, etkinlikleri çok sınırlı olmuştur. Yasanın öngördüğü uygulamalar henüz tamamlanmamışken, 19 Ekim 1976'da bir siyasi partinin Anayasa Mahkemesi'ne başvurusu üzerine, yasa, biçim yönünden tümüyle iptal edilmiştir. İptal kararı, yeni bir yasa hazırlanmaması durumunda, 1 yıl sonra yürürlüğe girme koşuluyla 10 Mayıs 1977'de Resmi Gazete'de yayımlanmıştır. Bu süre de 10 Mayıs 1978'de dolmuştur. Bu süre içinde yeni bir yasa çıkartılamamış, TTR Müsteşarlığı'nın ve ona bağlı olarak çalışan Şanlıurfa Bölge Müdürlüğü'nün çalışmaları, asıl yasaya hazırlık olmak üzere 1972'de çıkartılan Ön Tedbirler Yasası'na bağlanmıştır. Bu durumda çalışmalar için gereken destek sağlanamamakta, varlık nedenleri dayanaksız kalan müsteşarlık ve bölge müdürlüğü, fiilen işlerliğini yitirmiş bulunmaktadır. Reform uygulaması süresince ilde yapılan sulama tesisleri ve modern girdi kullanımını artırmaya yönelik kredilerden, geniş ölçüde büyük toprak sahipleri yararlanmıştı. Böylece, Şanlıurfa'da toprakların eşitsiz dağılımını gidermek amacıyla yapılan reform uygulaması bir deney olmaktan ileri gidememiş, ilin tarımsal yapısında önemli bir değişim sağlayamamıştır (Köy İşleri Bakanlığı,1970; Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği,1978).

Tablo 18:1970 Yılında İşletme Büyüklüklerine Göre Toprak Dağılımı (%)

İşletme Büyüklüğü	0-100 dekar		101-200 dekar		201-500 dekar		501-1 000 dekar		1 000+ dekar	
	Ş.Urfa	Türkiye	Ş.Urfa	Türkiye	Ş.Urfa	Türkiye	Ş.Urfa	Türkiye	Ş.Urfa	Türkiye
İşletmelerin Tüm İşletmelere Oranı	60,0	88,5	23,0	7,9	12,7	3,0	3,4	0,5	0,9	0,1
İşletmelerin Ekilen Toprağın Ekili Toplam Toprağa Oranı	16,5	48,5	18,8	21,6	21,9	17,6	16,2	6,5	26,6	5,4

Şanlıurfa tarımının geriliğinin öbür belirleyicisi, aşiret ilişkileriyle iç içe geçmiş olan büyük toprak mülkiyetinin egemenliğidir. İl, toprak dağılımı en eşitsiz illerdendir. 500 dekardan büyük işletmeler, işletmelerin % 4,3'ünü oluşturmaktadır, toprakların % 42,8'ini işlemektedir. 5.000 dekardan büyük işletmeler için ise bu oranlar sırasıyla % 0,3 ve % 17,5'tir. 1970 Tarım Sayımına göre, ülkedeki 5.000 dekardan büyük işletmelerin 1/4'ü ildir. 1960'larda 123 köy, kişi, aile ve sülaleleridir. Topraksız aile oranı çok yüksektir. Köy envanter etütlerine göre bu oran, 1960'larda % 55'tir. Türkiye genelinde belirgin bir biçimde egemen işletme türü olan küçük işletmeler ilde pek önemsizdir. Bunlar, toplam işletmelerin % 60'ını oluşturur, ama toprakların % 16,5'ini işler. 1950'lerde tarımda makine kullanımının yaygınlaşmasının da etkisiyle, büyük toprak sahipleri, toprakların hazine toprakları ve ortak mal topraklar zararına genişleterek toprak dağılımındaki eşitsizliği daha da artırmıştır. Yine makineleşme sonucunda, büyük mülklerde çalışan ortakçıların bir bölümü topraktan kopmuş ve göç etmiştir. İlerdeki aşırı dengesiz mülkiyet yapısı, tarım ve toprak reformu uygulamasının Şanlıurfa'dan başlatılmasına yol açmış, ama bu uygulama, söz konusu yapıyı pek değiştirememiştir.

Devletin il tarımına bir başka önemli müdahalesi de, Türkiye'deki en büyük devlet üretme çiftliği olan Ceylanpınar Devlet Üretme Çiftliği'nin kurulmasıdır. Bu çiftlikte geniş çapta bitkisel üretim ve hayvancılık yapılır.

5. SONUÇ

Şanlıurfa, sadece doğal ve tarihi zenginlikleri ile değil, çok çeşitli tarımsal ürünleri ile de ün salmıştır. Doğanın çok cömert davrandığı bu topraklarda, pamuktan susama, elmadan Antep fıstığına, erikten kavuna kadar birçok değerli meyve ve sebze yetişir. Ancak ilin iklim yapısı ve bitki örtüsü nedeniyle Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet Dönemi'nde GAP'nin devreye girmesine kadar ilin en önemli ekonomik faaliyeti tarım ve hayvancılık olmuştur. Tarım faaliyetleri içinde ekilen arazinin tamamına yakını ise tahıl ürünleri kapsamıştır. Ceylanpınar Devlet Üretme Çiftliği'nin kurulması, makineli ve sulu tarım faaliyetlerinin giderek artması, tarımda gübre kullanımı ile hem hububat alanında verim artmış hem de diğer alanlarda ekim başlamıştır. İlde pamuk ekimi ve mercimek ekimi giderek artmıştır. Daha sonra sulu tarımla beraber sebzeçilik ve meyvecilik de tarım faaliyetleri içinde önemli bir yere gelmiştir. Son zamanlarda ilde örtü altı sebze yetiştiriciliği ile organik tarım giderek artmaktadır.

İlin en büyük problemi, büyük toprak sahipleri nedeniyle il dışına göç olmuştur. İlde yüksek doğurganlık oranına rağmen il dışına çalışmak için göçün bir türlü durdurulamaması nedeniyle nüfus yoğunluğunu ülke ortalamasının bir hayli altında tutmuştur. Bir ilde kalkınmayı sağlayacak olan çalışma çağındaki nüfusun aktif olarak katkı sağlaması beklenir. Burada göç olgusu ve nüfus yoğunluğunun az oluşu, ilde sanayinin gelişmemesi, iş imkânlarının kısıtlı olması doğal olarak insanları başka yerlerde rızık aramaya itmiştir.

Nüfusun büyük bir bölümünün tarımla uğraşmasının yanı sıra, sanayi ve ticaret de tarımsal üretimle yakından ilgilidir. Çünkü var olan sanayi ve ticaret, büyük ölçüde tarım ürünlerinin işlenmesine ve alım-satımına dayanmaktadır. Yağ, un, dokuma, ve başka besin maddelerinin üretimi, il sanayinin en geniş koludur. Ülke pazarlarıyla son derece bütünleşmiş olan tarım ürünleri ticareti de, alım-satımın odak noktasını oluşturur. İlde çiftçinin daha bilimsel yöntemlerle çalışıp daha fazla ürün almasını ve gelir elde etmesini sağlamak amacıyla, çok sayıda tarımsal kuruluş faaliyet göstermektedir. Bu çalışmalar Şanlıurfa'da tarımın gelişmesinde bir hayli etkili olacaktır.

KAYNAKÇA

1. ALİ CEVAD, (1895), Memnlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati, İstanbul.
2. ARAÇOĞLU Hüseyin, (1961), Bitki Örtüsü, Akarsular ve Göller, M.E.B. Yayınevi, İstanbul.
3. BAŞBAKANLIK TOPRAK VE TANIM MÜSTEŞARLIĞI BÖLGE BAŞKANLIĞI, Urfa Faaliyet Raporu (1.11.1973-1.2.1978).
4. BAŞVEKÂLET İSTATİSTİK UMUM MÜDÜRLÜĞÜ. Ziraat Alât ve Makineleri İstatistiği 1940, İstanbul. 1941.
5. BAŞVEKÂLET İSTATİSTİK UMUM MÜDÜRLÜĞÜ, (1939), Toprak Anketi.
6. BENGİSU, Mustafa, (1968), Urfa İli'nin Coğrafyası, Garanti Matbaası, İstanbul.

7. CUINET, Vital, (1891), La Torijuie d'Asic, II. Paris.
8. DİE,(1927), Genel Nüfus Sayımı Verileri.
9. ....,(1940), Genel Nüfus Sayımı Verileri.
10. ....,(1945), Genel Nüfus Sayımı Verileri.
11. ....,(1950), Genel Nüfus Sayımı Verileri.
12. ----, (1950). Ziraat Sayımı Neticeleri.
13. ----, (1960-62). Zirai Bünye ve Üretimi.
14. ----, Tarımsal Yapı ve Üretim- İlgili Yıllar.
15. ....,(1955), Genel Nüfus Sayımı Verileri.
16. ....,(1960), Genel Nüfus Sayımı Verileri.
17. ....,(1965), Genel Nüfus Sayımı Verileri.
18. ....(1975),Türkiye Nüfus Araştırması 1974-1975.
19. ...., (1975a), Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri.
20. ....,(1970), Genel Nüfus Sayımı Verileri.
21. ----, (1973), Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik I Gelişmenin 50 Yılı. Ankara.
22. ----, (1975), Genel Nüfus Sayımı Verileri.
23. ----, (1978), 1927 Tarım Sayımı, Ankara.
24. ....,(1980), Genel Nüfus Sayımı Verileri.
25. ----, (1981), 1976 Köy Genel Bilgi Anketi, Ankara.
26. ....,(1990), Genel Nüfus Sayımı Verileri.
27. DPT, (1974), Doğu ve Güneydoğu Anadolu İlleri Sosyal Yapı Araştırması. Ankara.
28. ...., (1982), Sosyo-Ekonomik Yönleriyle Kalkınmada Öncelikli İller (25 il), (1980-1981 dönemi), Ankara.
29. ...., (1996). Afyon İli Raporu, Bölgesel Gelişme Ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü.
30. DSİ, (1980),Güneydoğu Anadolu Projesi. Ankara.
31. .... ,(1981), Haritalı İstatistik Bülteni, Ankara.
32. ENER, Suat, (1936), Türkiye'nin Sıradağları, Akşam Matbaası, İstanbul.
33. FERHATOGLU, Hüseyin, (1982), Urfa Yöresinde Taşlı Arazilerin Taşlardan Temizlenme Maliyetleri, Şanlıurfa Bölge Topraksu Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü Yayımı, Şanlıurfa.
34. GIDA TARIM VE HAYVANCILIK BAKANLIĞI, DEVLET METEOROLOJİ İŞLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, (1974), Meteoroloji Bülteni, Ankara.
35. HACIHASANOĞLU, Bilge, (1980), İller İç in Bir Gelişmişlik Göstergesi ve Sıralama, Ankara.
36. İNANDIK, Hamil,(1965), Türkiye Bitki Coğrafyasına Giriş, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü, İstanbul.
37. ...., (1965), Türkiye Gölleri, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü, İstanbul.
38. İSTATİSTİK GENEL MÜDÜRLÜĞÜ,(1951), 1934-1950 Zirai Bünye ve İstihsal, Ankara.
39. KÖY İŞLERİ BAKANLIĞI, (1970), Kooperatifçilik Dairesi Çalışmaları 1966-1970, Ankara.
40. KÖY İŞLERİ BAKANLIĞI. KÖYSEL ALAN ENVANTERİ, (1971),Ankara.
41. OAKES, Harvcy, (1958), Türkiye Toprakları, Türk Yüksek Ziraat Mühendisliği Birliği, İzmir.
42. ÖZTAN, Güler, (1974), Urfa İklimi , DM İGM-Ankara , İstatistikler-Bültenler-Yıllıklar , B-6 011.
43. SALNAME-İ VİLAYET-İ HALEP, (1867), Halep Matbaa-i Vilayet.
44. .... (1870), Halep Matbaa-i Vilayet.
45. ...., (1890), Halep Matbaa-i Vilayet.

46. ...., (1894), Halep Matbaa-i Vilayet.
47. ...., (1905), Halep Matbaa-i Vilayet.
48. SİLİER, Oya, ÇINAR, Mine, (1979), Türkiye Tarımında İşletmeler Arası Farklılaşma, İstanbul.
49. SİLİER, Oya., (1981), Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938). İstanbul.
50. ŞEMŞEDDİN SAMİ, Kamus ül-AJam, I-VI. İstanbul. 1889-1899.
51. TARAKLI, Duran, (1970), "Toprak Reformu". Türkiye Ziraat Mühendisliği II. Teknik Kongresi. Tebliğ No:3. S.3-55. Ankara.
52. TEKELİ, İlhan. İLKİN, Selim, (1982), Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu, Ankara.
53. TİCARET VE ZİRAAT NEZARETİ, MEMALİK-İ OSMANİYE'NİN 1329 SENESİNE MAHSUS ZİRAAT İSTATİSTİĞİ, İstanbul, 1916.
54. TOPRAK-SU GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, (1978), Türkiye Arazi Varlığı, Ankara.
55. ...., (1980), Toprak-Su İstatistik Bülteni, Ankara.
56. TOROS, Aykut, (1979), Türkiye'nin Demografik Yapısı 1965-1970, Ankara.
57. TMMOB HARİTA VE KADASTRO MÜHENDİSLERİ ODASI, (1979), Toprak Reformu Özel Sayısı, Ankara.
58. TÜİK, (2014). Afyonkarahisar'ın Sosyo-Ekonomik Göstergeleri.
59. -----, (1995). Bölgesel İstatistikler.
60. -----, (2005). Bölgesel İstatistikler.
61. -----, (2009). Bölgesel İstatistikler.
62. -----, (2011). Bölgesel İstatistikler.
63. -----, (2013). Bölgesel İstatistikler.
64. -----, (2013). Seçilmiş Göstergelerle Afyonkarahisar. Ankara.
65. ...., (2016), Şanlıurfa Verileri.
66. ...., (2017), Şanlıurfa Verileri.
67. ...., (2017), Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914; Tarihi İstatistikler Dizisi, Cilt 3.
68. TÜRKİYE İŞ BANKASI, (1981), Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinin Ekonomik Durumu, Ankara.
69. TÜRKİYE SİNAİ KALKINMA BANKASI, Tarım Alet ve Makineleri Araştırması, 1979, 1981.
70. TÜRKİYE TARIM KREDİ KOOPARATİFLERİ MERKEZ BİRLİĞİ, (1978), Tarım Kredi Kooperatiflerinin illere Dağılışı, Ankara.
71. TÜRKİYE ZİRAAT ODALARI BİRLİĞİ, Ziraat Odaları Çalışma Raporu, 1972-1973. 1980-1981.
72. URFA İL YILLIĞI, 1967.
73. URFA İL YILLIĞI, 1973.
74. URFA PAMUK İPLİĞİ SANAYİ AŞ, UPİSAŞ 1975 ,Faaliyet Raporu.
75. UYANIK, Muvaffak, (1947), Dağlarımız, Süraeyya Bükey Basımevi, İstanbul.
76. YURT ANSİKLOPEDİSİ, (1981), Anadolu Yayıncılık, İstanbul.
77. ZİRAAT BANKASI, (1952), Türkiye Zirai İstihsal Kıymeti, Ankara.
78. ...., (1956), 1952-1956 Türkiye Tarımsal Üretim Değerleri Ortalaması, Ankara
79. ...., Türkiye Tarımsal Üretim Değeri, 1972, 1973, 1974. 1975, 1976, 1977.